

Категориите население със специални
задължения в стопанския живот
на османската провинция
(XV – първите десетилетия на XVIII век)

Categories of Population with Special
Duties in the Economic Life
of the Ottoman Province
(15th – First Decades of the 18th Centuries)

Кръстьо ЙОРДАНОВ
Krustyo YORDANOV

***Abstract.** The study examines the participation of different population groups with special duties and status in the economic life of the Ottoman province. Its territorial scope is the territory of present-day Bulgaria. In the early Ottoman centuries, the Bulgarian nation was divided into three main groups – the ordinary reaya and two groups of the population with special duties depending on the degree of tax preferences: On the one hand, some groups of the Christian population outside the timars were owners of service farms (fatherlands) and were exempt from cizie, land and extraordinary taxes, while other groups were included in the timars and were exempt only from extraordinary taxes and obligations. Depending on the tax status come the different possibilities of accumulating financial surpluses in economic activities. The special status population is further divided into three groups according to the nature of their official duties.*

The service landholdings of the Voynuks and falconers were strictly regulated and under the full control of the state. However, Voynuks and falconers had the opportunity to expand farming beyond their service lands in exchange for reduced tax obligations. Since the end of the 17th century, when a crisis occurred in the service landholdings, they directed their economic activity outside the service farms. Individual Voynuks from the plain villages established large farms of two or three pairs of land, combining market-oriented agriculture with cattle breeding.

In the mountain and semi-mountainous Voynuk and Derbentci villages, the population eventually turned to large-scale stock breeding and trade in livestock and animal products. Based on the processing of wool, hides and milk, a number of crafts developed. As early as the 16th century, the Voynuks stood out as owners of herds of 200 to 400 sheep and goats, as they were exempt from taxes on up to 100 owned sheep. In the 18th century, farmers with several thousand sheep and dairy owners were already to be found. In the course of time, the cattle industry and trade became a profitable industry.

As early as the 16th century, the population with special duties became involved in the urban economy. Some Voynuks and other categories with special status from the villages gradually came to the cities, where they began to engage in crafts. In Sofia, Voynuks were registered, who included in their service fatherlands even their trade and craft shops. In the large abaci guild in Plovdiv, for example, peasants from the Derbentci and Voynuk mountain villages, where the population had experience in wool processing, were probably also included. Gradually some trading villages also emerged, where part of the population became involved in regional and international trade. Especially those villages where the population was engaged in livestock trade and processing of animal raw materials were flourishing. There were, however, ethnographic specificities of the Balkan Mountain Range region and the Sredna Gora Mountain region that made it the heart of the Bulgarian economic and cultural recovery during the National Revival.

Keywords: Ottoman empire, Rumeli provinces, population with special duties, service landholdings, stock breeding, crafts, trade

Един от най-важните проблеми на социалната история на българите през ранните векове на османското владичество е за категориите население със специални задължения и статут. Според някои изследователи можем да изброим около 25 такива категории със специален статут, които съставляват немалък относителен дял от населението на Османските Балкани и българското етническо пространство в частност (Matkovski, 1978, p. 187; Grozdanova, 1987, p. 135; Grozdanova, Andreev, 1996, p. 29). Т. нар. привилегирована рая през първата половина на XVI в. в дясното крило от Румелия (на север от река Марица или в по-голямата част от територията на днешна България) съставлява около 13 % от облагаемото население (Grozdanova, 1987, p. 136). Само войнуците и техните резервисти (зевауд-войнуци) към 1530 г. представляват около 9 % от всички домакинства на 15 административно-териториални единици (*кази*), покриващи по-голямата част от територията на днешна България, както и цели 17 % от християнското население там (Yordanov, 2023, p. 147). По същото време втората по масовост военнопомощна група (по-скоро с военно-полицейски задачи) – дербенджиите, съставлява около 2 % от домакинствата в същата голяма част от българските земи, както и около 5 % от християнското население (Yordanov, 2023, p. 147). Най-многобройната категория с производствено-стопански задачи, изглежда, са джелепите, производители и търговци на дребен и едър добитък. През 1576 г. само в Западна Тракия, западните и част от югозападните български земи джелепкешаните сред немюсюлманите наброяват 5110 души, като се предполага, че повечето от тях са българи по етнически произход (Grozdanova, Andreev, 1998, pp. 97 – 98).

Категориите население със специални задължения и статут населяват голям брой от селищата, които впоследствие ще бъдат значими търговско-занаятчийски средища и центрове на новобългарската култура през Българското възраждане. Поради това тези групи от българската народност през ранните векове на османското владичество привличат вниманието на изследователите на българската история и култура от Освобождението до наши дни (Ihchiev, 1906, pp. 129 – 208; Balashev, Ihchiev, 1909, pp. 15 – 37; Shishmanov, 1965, pp. 36 – 37; Penev, 1976, pp. 139 – 142; Mutafchieva 2008b, pp. 407 – 45; Grozdanova, Andreev,

1996, pp. 29 – 48)¹. Стопанският и демографският просперитет на определени селища ще се обясняват с данъчните привилегии и по-високата степен на самоуправление в селищата на това население (Hristov, 1973, pp. 18 – 42). Поради широкото разпространение на тези категории на Балканите и в Османската империя, като цяло, специалните категории население привличат вниманието и на историографията в съседните на България държави (Zirojević, 1974; Stoianovski, 1990). В западната историография те са разглеждани не чак толкова детайлно в някои общи изследвания за османското общество (Gibb, Bowen, 1950, pp. 54 – 56). Едно от изключенията е Махиял Кийл, който смята, че привилегиите на категориите със специален статут и възможността им за финансови натрупвания ги нарежда сред главните дарители за поддържането на православната култура и инфраструктура (Kiel, 2002, pp. 57 – 75).

В тази глава, която е посветена на населението със специални задължения и статут, ще стъпва върху значителното историографско наследство по проблема, като целта е да представя най-новите изследвания и някои непубликувани все още извори². Географският обхват на изследването ще се ограничи само в рамките на територията на днешна България, което се предопределя от изворовата база, с която разполагам. Хронологическият обхват ще включи вековете, които предхождат Българското възраждане – XV – първите десетилетия на XVIII в.

Целта ми е да покажа, че нашето Възраждане има своите дълбоки корени, които достигат чак до времето на първия век и половина след падането на Второто българско царство под османска власт. Българското стопанско и културно възкресение, което след дълги усилия се превърна и в държавно възкресение, подобно на дърво в началото беше малка фиданка, която дълго време растеше бавно и мъчително, впило корените си в българската земя и използвайки житейския и стопанския опит на много поколения българи. Техните имена се появяват по страниците на османските документи само като данъкоплатци или просители пред кадийския съд и централната власт в столицата, но не и като истински творци на историята. Това символично дърво обаче порасна много бързо през „дългия“ XIX в., времето на модернизацията на българското общество. За неговото израстване голяма заслуга имат категориите население със специални задължения и статут, сред които се съхрани до голяма степен българският дух на стопанска инициативност дори и в най-тежките векове на османското владичество. Поради това тези групи сред българската народност е задължително да бъдат разглеждани подробно във всяка стопанска история на българите.

1. Разликите в законовия статут и социално-икономическия статус на населението със специални задължения в българските земи под османска власт

Османското завоевание предизвиква огромна промяна в социалното развитие на покорените християнски народи на Балканите, сред които е българската народност. Унищожена е висшата управляваща прослойка в българското общество. На нейно място се наста-

1 Тук посочвам някои от публикациите, в които категориите население със специален статут са разглеждани общо. В самия текст ще цитирам част от богатата литература за отделни категории със специални задължения.

2 Изворите ще бъдат цитирани в текста.

нява османската военнаадминистративна власт, като се налага един напълно нов социален модел. Според шериатското право водеща е мюсюлманската религия на новите господари. Освен делението на мюсюлмани и немюсюлмани в османското общество се налага и друга система на социална стратификация – разделението на труда, военното дело и управлението между управляващи и управлявани. Османците поддържат едно наложило се в близоизточната ислямска държава класово разделение, като хората от новозавладените региони се разделят на военна класа (*аскери*) и рая – букв. стаго, пасоми (Inalcık, 2006, р. 72). Военната класа включва главно провинциалната спахийска конница с нейния офицерски състав, владеещи тимари, военнаадминистративните управители на провинциите, платената пехота и кавалерия в столицата, висшите държавни сановници, както и хората на религиозния ислямски култ и съдопроизводство. Тези хора не участват в производството и не плащат данъци заедно с представителите на своите семейства (Inalcık, 2006, р. 73). Онези, които се занимават с търговия, занаяти и земеделие, независимо дали са мюсюлмани, или християни, са считани за рая и плащат данъците си на държавата или на владелците на тимари. В най-широкия смисъл на думата за рая се считат произвеждащите и плащащите данъци поданици на империята (Inalcık, 2006, pp. 72, 112). В по-тесен смисъл към раята се числи селското население от земеделци върху мирийски (*държавни*) земи, което ясно се разграничава от градското население и номадите, които разполагат с малко по-различен статус (Inalcık, 2006, р. 112; Mutaфchieva, 2008 а, pp. 207 – 209).

Може да се каже, че е валидно отдавна изказаното определение за раята, според което тя включва онова население, което обработва земите, включени в системата от условни служебни владения – тимари, зеамети и хасове, или обработващите земите в различните мюлюкове и вакъфи (Mutaфchieva, 2008а, р. 209). Данъчното облагане от земеделската дейност на раята в голямата си част служи за издръжката на представителите на аскерите, които в зависимост от обществения си ранг – спахии или лица от висшите управленски кръгове на провинцията и столицата, получават по традиция тимари, зеамети или хасове. Те събират отпуснатите им от държавата в лицето на султана отчисления от рентата на селското население в поверените им села (Mutaфchieva, 2008а, pp. 67 – 73, 245 – 264).

С малки изключения огромната част от българското християнско население е включено в категорията на производителното и данъчно обложено население – раята. Съвсем закономерно това е селското население, което и преди османското завоевание представлява основният процент от българската народност. Въпреки това не отговаря на истината представата, че вследствие на завоеванието българското население е напълно нивелирано в социално отношение (Grozdanova, Andreev, 1996, р. 29). И това е невярно не само заради присъствието в първия век след завоеванието на спахии християни, които са бивши представители на дребната балканска аристокрация и нейните преки наследници. Това са хора, преминали на османска служба и приспособили се към новите условия (Inalcık, 2000, pp. 185 – 229). Още преди османците да стъпят по тези земи, сред селското население съществуват групи със специален статут, които изпълняват определена служба в полза на държавата. Това са, на първо място, войниците от армията на Второто българско царство, селяните, които отглеждат соколи за царския лов, или онези лица, които поставят стража и охраняват обществените пътища (Yordanov, 2023, pp. 45 – 50, 61 – 62). Сред вече съществуващите преди завоеванието общест-

вени групи са специализираните в производствени дейности хора – рударите, соларите или стопаните на стадата дребен или едър добитък, с които е прочута средновековна България.

Османските завоеватели прагматично не само създават нови категории население с военнопомощни и производствени задължения, но и не премахват вече съществуващите специализирани групи сред покорените народи. Те се възползват от опита им, който е от полза и на османската държава. Нещо повече, предоставяйки на тези групи население някои привилегии, освобождавайки ги от редица данъци, османците тушират социалното недоволство сред значителни по брой покорени християни. По този начин се облекчава процесът на постепенното утвърждаване на османската власт на Балканите. Там християнското население е огромно – мнозинство, а колонизацията на тюркско население от Мала Азия не може да компенсира веднага този факт.

За да покаже йерархичното разделение на българското християнско население през първите векове от османското владичество и да открие положението на населението със специални задължения, ще представя характеристиките на отделните групи население, които Вера Мутафчиева излага в известната си студия за населението със специални задължения през османската епоха.

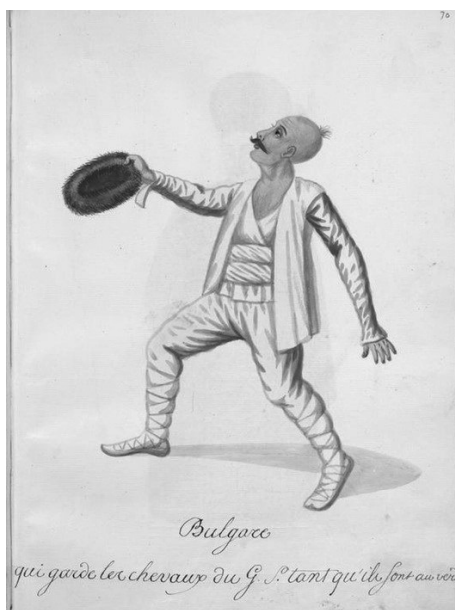
1. Практически най-привилегированата група сред българите християни са представителите на населението със специален статут, което е изцяло задължено към държавата и не принадлежи към раята от тимарите, мюлковете или вакъфите. На тази категория е наложена специфична държавна ангария под формата на служба в полза на държавата.
2. На второ място в тази йерархия стоят онези категории със специални задължения, които все пак са включени като данъкоплатци в тимарите, мюлковете или вакъфите.
3. Най-многобройната група сред българите са представителите на обикновената рая, включена в тимарите, зеаметите, хасовете, мюлковете или вакъфите. Тези хора се занимават със земеделие на мирийската (*държавната*) земя и плащат своите данъци и такси в полза на владелците на служебни владения (испенче, десятъци и други поземлени данъци) или дължимите на държавата данъци и повинности – джизие, извънредните данъци и повинности от групата авариз-и диванийе и текялиф-и йорфийе (Mutaftchieva 2008 b, p. 418).

Населението със специални задължения е включено в първите две от трите основни групи сред българската народност през ранните векове на османското владичество. От своя страна, то също се разделя на три подгрупи според естеството на службата си (Mutaftchieva 2008 b, pp. 441 – 442; Grozdanova, Andreev, 1996, p. 30):

1. Население с военнопомощни функции.
2. Население със задачи по охраната на пътищата, мостовете, водопроводите и поддържането на съобщенията.
3. Население със задължения в стопанско-производствената сфера.

Към **първата основна група и подгрупа** сред българската народност – населението с военнопомощни функции, през ранните векове на османското владичество спадат, на първо място, войнуците и доганджиите (соколарите). Още тук ще подчертая, че в тази глава ще говоря за

войнуците от имперските конюшни³, които са рекрутирани с малки изключения от територията на днешна България – Софийско, Пиротско, Берковско, Врачанско, Никополско (Плевенско), Ловешко, Търновско (Русенско и Разградско), Силистренско, Провадийско, Сливенско, Ямболско, Пловдивско, Пазарджишко, Старозагорско и Одринско (Yordanov, 2023, p. 148). Тази група войнуци служи в държавните конюшни, включително в дворцовата султанска конюшня в столицата и се грижат за конете на султана, висшите държавни служители и платената кавалерия от шестте столични бюлюка. По време на война следват обоза на армията и изпълняват същата служба (Stojanovski, 1990, pp. 28 – 29; Yordanov, 2023, pp. 51, 64 – 65, 70 – 81). От своя страна, соколарите улавят, отглеждат и дресират за ловните забавления на управляващата в Империята върхушка различни видове соколи или ястреби (Stojanovski, 1990, p. 85; Yordanov, 2022, p. 59).

Изобр. 1. Войнуk, художник Чезаре Вечелио, 1590 г.

Българският войнуk е изобразен с гайда според описанието на пътеници като Стефан Герлах, който пише, че през 1574 г. видял как войнуците в свободното си време организирани в Цариград улични забавления, като свирели с гайда и танцували.

Изобр. 2. Изображение на български войнуk във френски албум от началото на XIX в. Картините в албума са копия на много по-ранни илюстрации от XVII – XVIII в. Картина е озаглавена „Българин, пазач на конете“. Облеклото на войнука съвпада с описанието на французина Дьолакроа от 1676 г.

Войнуците и соколарите срещу службата си владееят освободени от данъчно облагане служебни земи, наречени бащини. Всички действащи войнуци и част от соколарите, произхождащи от стари соколарски родове, са освободени от данъка джизие, събиран от немлюсломаните в полза на държавната хазна (Ercan, 1983, p. 342; Stojanovski, 1990, p. 55; Yordanov, 2023, p. 373; Yordanov, 2017, pp. 14 – 15). Виждаме, че войнуците и соколарите от тази първа група разполагат с много широк кръг от данъчни привилегии и с много малки изключения (например данъкът ресм-и низе при войнуците) са освободени от всички данъци, изплащани от обикновената рая в Османската империя. Това важи само когато стопанисват единствено служебните си бащини. Войнуците са безусловно освободени от данък за свине и от данък до сто отглеждани глави овце (Ercan, 1983, p. 342; Yordanov, 2023, pp. 372 – 373). Ясно се вижда, че в сравнение с данъчните тежести при обикновената рая войнуците и някои соколари са поставени

3 През XV – XVI в. главно в Западните Балкани се срещат и т. нар. джебелю войнуци, които служели като реални бойци, въоръжени и облечени с ризница конници (Yordanov, 2022, p. 52).

в изгодна позиция. Изплащането на десетъците и на 25 акчета испенче при разширението на земеделската дейност извън служебното стопанство не представлява голямо утежнение за тях. Войнуците и соколарите при всички случаи продължават да бъдат освободени от извънредните държавни данъци и ангарии (Ercan, 1983, pp. 342 – 343; Yordanov, 2023, p. 373). А точно тези данъци и повинности с времето стават редовно събирани и утежняват извънредно много положението на раята. Войнуците и соколарите получават стимул да разширяват земеделското си стопанство извън бащините си, както и да отглеждат овце и кози над сто глави, защото в такъв случай заплащат само по 1 акче на две глави дребен розат добитък.⁴

В рамките на войнушката и доганджийската институция административната власт над войнуците и соколарите се упражнява от офицерите на тези военизирани организации – войнушкият санджак-бей в Румелия с войнушките черибашии или доганджибашии при соколарите (Stojanovski, pp. 47 – 48; 87 – 88; Yordanov, 2022, p. 62; Yordanov, 2023, pp. 106 – 123). В техния живот не могат да се бъркат спахиите или другите представители на военнобюрократичната османска класа, владеещи тимарите, към които принадлежат селата на войнуците и соколарите. Войнушката и соколарската организация са подчинени директно на централната власт в столицата. Войнушките и соколарските офицери стоят начело на отделни провинциални институции – войнушкият санджак и джемаата на соколарите, които са напълно обособени в административно отношение извън обичайните спахийски санджааци. Тази обособеност се дължи на обстоятелството, че самите спахийски санджааци, макар да са основната административно-териториална единица в изцяло военизираната Османска империя през XV – XVI в., всъщност са големи военни области за рекрутиране на спахийската конница. По същия изцяло военизиран принцип се рекрутират войнуците от имперските конюшни чрез административните механизми в рамките на техния отделен войнушки санджак. Войнушкият санджак се различава от спахийските санджааци по това, че не представлява териториално-административна единица, а само административна, упражняваща контрол единствено над войнуците и припокриваща се с територията на обичайните санджааци в Румелийското бейлербейство (Yordanov, 2023, p. 117). Войнуците си имали ръководители на най-ниско ниво с чин лагатор – титла, идваща от средновековните балкански държави, или примикюри – селски старейшини във войнушките села (Stojanovski, 1990, pp. 42 – 47; Yordanov, 2023, pp. 91 – 106). На селищно ниво най-малката организационна единица на войнушкият санджак е войнушкият гьондер, наричан и с думата низе, като и двете думи означават „копие“. Един гьондер се състои от трима войнуци, които се редуват на служба през три години (Stojanovski, 1990, p. 30; Yordanov, 2023, p. 63).

Доганджийската организация също представлява автономна провинциална институция, директно подчинена на държавата в лицето на дворцовата соколарница и нейните ръководители. Общото название на соколарите е доганджици или баздари. Допълнително се разделят на три джемаата или бюлюци според вида на улавяната и отглеждана граблива птица – ча-

4 Турски извори за историята на правото в българските земи (ТИИПБЗ). Т. 1. Съст. Г. Гълъбов. София, 1961, с. 282, 286.

кърджии⁵, шахинджии⁶ и атмаджаджии.⁷ В самата провинция има разделение според самото естество на изпълняваната служба, като шахинджиите, които търсят малки соколчета по скалите, където те обичайно вият гнезда, се наричат каяджии (от турската дума кауа – скала), а чакърджиите, търсещи гнезда по високите дървета, се наричали юваджии (от турската дума уива – гнездо). Соколарите, които отглеждали и дресирали соколите, се наричали гюренджии (Yordanov, 2022, pp. 59 – 63). Обособеността на войнушката и соколарската институция дава пълно право на В. Мутафчиева да изрази мнението, че войнуците и соколарите са подчинени и задължени изключително към държавата (Mutaftchieva 2008 b, pp. 423 – 427, 430 – 431). В Румелия пряка власт над тях упражняват офицерите, ръководещи военизираните им провинциални организации.

Мартолосите и власите⁸ са военнопомощни групи, които живеят главно в пограничните северни и северозападни региони на Османската империя. Техният статут е сходен с този на войнуците и соколарите. Според различни османски закони мартолосите изпълняват военнополойски задачи в пограничните региони, като преследват разбойници, съблюдават сигурността по границите или дори участват в акции на чужда територия (Mutaftchieva 2008 b, p. 429; Vasić, 2005, pp. 79 – 86, 89 – 93, 98 – 101; Zirojević, 1974, pp. 186 – 189; Yordanov, 2022, pp. 44 – 46). Власите също изпълняват сходни задачи за поддържане на сигурността в граничните региони, като в мирно време от всеки пет домакинства излиза по един боец, наречен в документите войнук. По време на война обаче власите участват като реални бойци и тогава се налага да се изпращат хора от всяко влашко домакинство (Zirojević, 1974, pp. 170 – 176; Yordanov, 2022, pp. 74 – 75). Според османското законодателство мартолосите и някои групи на власите, подобно на войнуците и доганджиите, са освободени от джизие, испенче и поземлени данъци, ако се занимават със земеделие. Власите обаче все пак се облагат с натурални вземания, съобразени със скотовъдния им поминък (Yordanov, 2022, pp. 46 – 48, 75 – 76). Поради това, че в българското етническо пространство мартолоси и власи се срещат главно в пограничните северозападни и северни региони покрай река Дунав и градовете Видин и Никопол (Parveva, 2003, pp. 234 – 235, 237 – 238, 251 – 253), а от XVI в. нататък техният статут постепенно е отменен и изчезват като групи население, те нямат значителна роля в българската социална и стопанска история, особено от XVII в. насетне. Споменавам мартолосите и власите само за изчерпателност, но заради липсата на достатъчно сведения за стопанската им активност, което може да се обясни с изчезването им от историческата сцена, представителите на тези две групи население няма да бъдат разглеждани във връзка със стопанската история на българската народност през XV – XVII в.

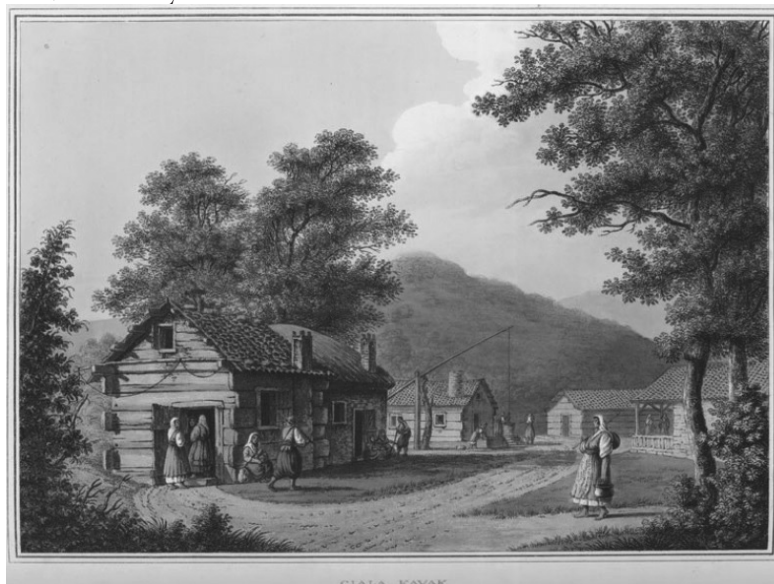
5 Чакърджиите вероятно доставят породите малък сокол чучулигар (*Falco columbarius*), ловен сокол (*Falco cherrug*; *Falco sacer*) и далматински сокол (*Falco biarmicus*).

6 Шахинджиите са ловците и дресьорите на сокол скитник (*Falco peregrinus*), една от предпочитаните и използвани за лов породи.

7 Атмаджаджиите, от своя страна, са тези лица, които хващат и отглеждат породите малък ястреб врабчар (*Accipiter nisus*) и голям ястреб кокошкар (*Accipiter gentilis*), известни с турските си наименования атмаджа и балабан.

8 В този случай названието власи нямало само етнически смисъл, а означавало специална категория население с военни и военнопомощни задължения, за които било характерно подвижното скотовъдство, поради което не били включени в служебното земевладение като войнуците и доганджиите.

Важно е да се отбележи, че всички категории население, включени в първата основна група сред българската народност, практически са част и от първата подгрупа сред населението със специални задължения и статут – населението с военнопомощни функции. Техните военнопомощни задължения, поне формално според отделни османски закони, ги поставяли в най-привилегированата категория на аскерите (Barkan, 1966, pp. 5, 7; Öztürk, 1995, p. 41, note 1). Трябва да бъдем предпазливи към подобно категорично причисляване, но все пак военнопомощните групи население са най-привилегированите християни сред поданиците на султана.

Изобр. 3. Картина на художника Луиджи Майер (1755 – 1803), която изобразява как той е видял дербенджийското село Чалъ кавак (днес с. Риш, Шуменско) през последната четвърт на XVIII в.

Втората основна група сред българите – населението, което е включено да плаща данъци в тимарите, а съответно и заплащащо данъка джизие на държавната хазна, но изпълняващо специални задължения срещу освобождаване от извънредните държавни данъци и повинности,

от своя страна, е разделена на други две групи. От една страна, е втората подгрупа, която изпълнява военнополитейска служба по охраната и поддържането на пътищата или сигурността на комуникациите. Сред българската народност към тази първа подгрупа спадат пазителите на проходите (*дербенджиите*), къопроджиите, ремонтиращи мостовете (от турската дума „köprü“, означаваща мост), и улакчиите, които отглеждат коне за куриерската служба и пътните станции (*мензили*) (Mutafchieva 2008 b, p. 437; Genç 1988, pp. 45 – 60). Сред основните дербенджийски задължения, вероятно още от времето на създаване на институцията, е охраната посредством денонощна стража на опасни проходи и пътища, сигнализацията за наличие или отсъствие на опасност, упътването или прякото съпровождане и оказване на помощ на пътнически кервани при преминаване на трудно проходими места, предоставянето на подслон за пътниците, снабдяването им с необходими провизии, ремонт и поддържане на пътища, бродове и мостове, осигуряване на безопасното преминаване на държавната хазна, на куриери или държавни служители (Orhonlu 1967, pp. 47 – 100; Zirojević, 1970, pp. 98 – 102. Stojanovski 1974, pp. 50 – 59; Tsvetkova 1960, pp. 203 – 206; Grozdanova 2003, p. 54). Както се вижда, службата на дербенджиите се припокрива с тази на къопроджиите по отношение на задълженията им да ремонтират мостовете по пътищата в охранявания от тях район. От османските документи става ясно, че всеки мъж, определен за улакчия, трябва да отглежда по няколко коня, предназначени за куриерите от пощенската

служба (*улиците*), които сменят своите коне на пътните станции, за да изминават по-бързо разстоянията от столицата до провинциите (Genç 1988, pp. 59 – 60).

Като отделна подгрупа със специални задължения можем да определим онези категории население, които извършват някаква производствена работа в полза на държавата. Наименованията на повечето групи говори за техните задължения и не е нужно да ги описваме подробно: рударите – лагъмджиу (прокопаващи минните галерии), маденджиите и клореджиу (извличащи и разтапящи рудата в пещи), ковачи и железари, обработващи добития метал, както и свързаните с рударството кломорджиу (въглищари), соларите (музчиите), производителите на масло (ягджиите), производителите на оруз (чалтъкчиите), барутчиите и камранджиите (Mutaščieva 2008 b, pp. 438 – 441; Grozdanova, Andreev, 1991, pp. 5 – 6; Grozdanova, Andreev, 1993, pp. 59 – 90; Dimitrov, 2022, pp. 21 – 43; Dimitrov, 2024, pp. 181 – 184; Grozdanova, Andreev, 1982, pp. 31 – 51). Към тази подгрупа спадат и джелените или джеленкешаните, които отглеждат или изкупуват голям брой главно дребен рогат добитък и снабдяват с овце и овче месо столицата, големите градове и армията (Grozdanova, Andreev, 1998, pp. 56 – 88). Излишъкът от овце можело да бъде продаден на пазарни цени. През XVI в., когато непрекъснато идват султански заповеди за нови доставки на овце за нуждите на армията, която често воюва, джеленството (*джеленкешанството*) е тежка повинност, която при неблагоприятни години с мор по добитъка заради болести или тежките зими можела да разори стопаните на стада (Grozdanova, Andreev, 1998, p. 70; Parveva, 2011, pp. 247 – 248). Но впоследствие сред джелените израстват някои едри търговци на добитък, които през XVIII в. стават важна част от появилите се буржоазни елементи в българското общество (Georgieva, 1977, pp. 87 – 90).

Към втората група население със специални задължения сред християните трябва да се причислят и някои соколари, мартолосо, понякога и власи преди окончателната отмяна на статута им, а в редки случаи и християни на акънджийска служба (Yordanov, 2022, pp. 47 – 48, 71 – 72, 78 – 79). Такива соколари (доганджиу) са обикновено лица, които не принадлежат към старите соколарски родове. Такива са новозаписаните като соколари хайманета – лица с неустановено дотогава местожителство и непринадлежащи към тимарската рая, както и братята на титулярните владетели на служебни соколарски бащини, принадлежащи към първата група със специални задължения (Yordanov, 2022, pp. 63 – 64). Мартолосите и власите от втората група обикновено са жители на селища и региони, отдалечени от важните погранични области на военни стълкновения, чиято служба е загубила важността си, а привилегиите им поетапно са отменяни (Yordanov, 2022, pp. 47 – 48, 78 – 79).

Статутът на всички категории население от втората основна група със специални задължения е много сходен, като те са освободени срещу службата си само от извънредните държавни данъци и повинности от вида авариз-и диванийе и текялиф-и йорфийе (Mutaščieva 2008b, p. 442). Някои от дербенджиите плащат по-ниска сума испенче, а от всяко домакинство се взема намалена равностойност на десетъците от зърнени храни в размер от едно или две килета пшеница и ечемик. По този начин някои от дербенджиите разполагат с извечно предимство пред останалите категории от тази втора основна група. Друга част от дербенджиите и всички останали категории от втората група са освободени само от държавните извънредни данъци и повинности. Те дават райетските си поземлени данъци в пълен размер (Stojanovski, 1974, pp. 82 – 106). Към дължимите данъци, разбира се, се прибавя и

джизмето, от което първата група със специални задължения – войнуците, доганджиите и мартолосите са освободени. Все пак можем да кажем, че освобождаването от извънредните данъци и повинности е достатъчно облекчение, което позволява на населението от втората основна група със специални задължения да може да спести и да задели за семейния си бюджет известни финансови излишъци. Тези хора са стимулирани да проявяват стопанска инициатива в определени отрасли, предопределени от околната среда и географското положение на селата.

2. Земеделие и служебни бащини

Най-изчерпателни са изворите за социално-икономическото положение и стопанската активност на войнуците от Имперските конюшни. В по-малка степен може да се говори за соколарите (*доганджиите*), най-вече чрез сведенията на два регистъра на бюлюците на шахинджиите и чакърджиите от 1560 г.⁹ Войнуците на практика са най-многобройната категория население със специални задължения сред немлюсюлманското население в земите, които днес са част от България. Данните за техните служебни земи – бащините им, са достатъчни, за да се правят изводи за стопанската им дейност във времената, когато служебното земевладение е от особена важност. Веднага ще кажа, че повечето обработваема земя през ранните османски векове е част от държавния (мирийски) поземен фонд, с който разполага държавният фиск. Част от държавния поземен фонд са райетските чифлици/бащини, които обработват селяните от обикновената рая (Mutaфchieva, 2008, pp. 9 – 15; Parveva, 2011, p. 106). Те влизат в състава на тимарите, зеаметите, хасовете или вакъфите. Възщност тези владения представляват не власт над земята (която при всички случаи е мирийска), а са отчисления от поземлените данъци и рентата, изплащани от раята.¹⁰ Тях държавата преотстъпва за събиране от представителите на военната класа като вид заплащане за издръжка срещу службата им (Mutaфchieva, 2008a, pp. 42 – 43). В други случаи тези събирания принадлежат на вакъфските религиозни благотворителни фондации (Mutaфchieva, 2008a, pp. 118 – 145). От своя страна, владелците на тимарите, зеаметите и хасовете или управителите на вакъфите преотстъпват на селяните от раята стопанисването на земята и ползването на земеделската продукция срещу определена такса и издаване на документ, т.нар. тапия (Parveva, 2011, p. 106).

Същевременно в рамките на държавния поземен фонд съществува служебно земевладение, при което представителите на определени военнопомощни групи сами обработват своите земи, за да се издържат в мирно време. Войнушките и соколарските (*доганджийски*) стопанства са пример за това служебно земевладение (Mutaфchieva, 2008 b, pp. 423 – 427; Yordanov, 2017, pp. 14 – 42; Yordanov, 2023, pp. 443 – 453). Служебните бащини са под директния контрол на държавата и не са включени в тимарите, мюлковете или вакъфите, поради което стопанисващите ги войнуци и соколари не са задължени с поземлени данъци. В рамките на своите служебни земи войнуците и част от соколарите не са облагани с испенче и деся-

9 Bařbakanlık Osmanlı Arřivi (BOA), TD 317, ff. 1 – 102; BOA, TD 325, ff. 1 – 90.

10 Вж. главите, в които се разглежда статутът на земята, включена във вакъфите и чифлиците, с автор Паулина Андонова. Тя достига до извода, че и при вакъфите владението е върху приходите от земята, а не върху самата земя.

тъщи от произведената реколта (Mutaфchieva, 1953, p. 250; Mutaфchieva 2008 b, pp. 423 – 424; Stoјanovski, 1990, pp. 53 – 57; Yordanov, 2023, pp 372 – 373).

Служебните бащини представляват парцели орна земя (ниви), ливади, лозя, овощни и зеленчукови градини, които служат за изхранване на войнушкото и соколарското домакинство. Те се отдават във владение на войнука и доганджията само срещу редовното изпълняване на службата в държавните конюшни или за улов, дресиране и предаване на годни за лов соколи и ястреби (Yordanov, 2017, pp. 18 – 19; Yordanov, 2023, pp. 444 – 448). В случай че се насочат към обработване на мирийска земя извън служебните си земи, войнуците и част от соколарите са принудени да издължават на владелеца на земята десятъците от реколтата. Ако тази земя преди това принадлежи към обработваните от раята земи в рамките на тимар от мирийската земя, те се обвързват и с изплащането и на поземления данък испенче, даван от християнската рая като еквивалент на данъка ресм-и чифт при мюсюлманите (Yordanov, 2023, pp. 374 – 375).¹¹ От друга страна, самата войнушка или доганджийска бащина също се намира на мирийска земя. Ето защо, ако част от нея се отдава за обработване на външно за войнушката или доганджийската институция лице, този човек също е задължен да плаща десятъци от реколтата, но в такъв случай те отиват в полза на войнука или доганджията (Yordanov, 2023, p. 444).¹²

Владелецът на войнушката или доганджийската бащина не може да я продава, нито да я оставя в наследство. След смъртта на войнука и доганджията или при оттеглянето им от активна дейност бащината се записва на името на този, който поеме служебните задължения.¹³ Много често преки приемници на службата и бащината са синовете или други роднини на войнуците или доганджиите, поради което служебната земя остава трайно във владение на техните семейства. Но това не е гарантирано от закона, тъй като се изисква мъжете да са физически годни за изпълнение на службата. Реалната практика показва, че приемници често стават лица без роднински връзки с предишния владелец на войнушката или доганджийската бащина (Yordanov, 2017, pp. 12 – 19; Yordanov, 2023, pp. 443 – 448).

Войнушките и доганджийските бащини се различават от бащините/чифлиците на селяните от обикновената рая по това, че в тези служебни земи като част от неотчуждаемия мирийски (*държавен*) поземлен фонд близат не само орните земи (*нивите*) и ливадите, но също така градините и лозята в селското землище, които при раята са пълна лична собственост (*мюлк*), подлежаща на продажба, залагане и наследяване (Parveva, 2011, p. 106; Yordanov, 2017, pp. 19; Yordanov, 2023, pp. 445 – 447). Според законодателството, за да владее пълен чифт земя, обикновената рая трябва да обработва земя, чиито оптимални размери са между 70 – 150 дъонлома (1 дъонлом = 919,3 кв. м) в зависимост от плодородието на почвата.¹⁴ Както ще се види, размерът на орната земя във войнушките и доганджийските бащини също е сред различията от бащините на раята. Засага е трудно да се прецени дали османското законодателство действително е спазвано по отношение на размера на чифта земя в бащината на обикновената рая, тъй като не са ми известни регистри, в които райетските земи да са регистрирани по същия начин, по който османската администрация регистрира войнушки-

11 ТИИПБЗ, т. 1, с. 279, 282, 284, 286, 288.

12 Пак там, с. 282, 286.

13 ТИИПБЗ, т. 1, с. 286.

14 Пак там.

те служебни земи. Третата разлика между войнушките и доганджийските бащини, от една страна, и поземлените стопанства на раята, от друга страна, е правилото, че служебните бащини не може да се прехвърлят с тапия за пълноценно владение от лица извън войнушката организация. Единствено може да се дава под аренда, като войнукът или доганджията получава десятъка от добивите, което, както се каза, е предвидено от законодателството (Yordanov, 2023, p. 444).

Обстоятелството, че владението върху земята в служебната бащина не може да се прехвърля на друг без прякото одобрение на централната власт, превръща всички войнушки и доганджийски държания в твърде зависими от изпълнението на службата. Разбира се, войнуците и доганджиите успявали да се сдобият с лозя и градини, стопанисвани като пълна собственост – мюлк, когато придобивали такива аграрни обекти извън своите служебни бащини, за което също давали десятъци на спахията. Особено за войнуците това е стриктно посочвано в законите (Yordanov, 2023, p. 447).¹⁵ Запазването на освобождаването от извънредните данъци дори и при придобиване на орни земи от раята съдействало за стопанските инициативи на войнуците и доганджиите в земеделието (Yordanov, 2023, p. 391).

Макар че владеец на войнушката или соколарската бащината се водел единствено изпълняващият службата, тя представлява земеделско стопанство на цялото домакинство. Въпреки че титулярът, записан като войнук, трябва често да отсъства от дома заради службата си, в обработването на поземлените парцели в бащината се включват всички пълнолетни членове на войнушкото семейство (Yordanov, 2023, p. 448). В земеделската работа на войнушката бащина участват най-дейно синовете на войнука в качеството си на зевауд войнуци, които като своеобразен резерв за попълване на войнушкия корпус също притежават известни данъчни облекчения¹⁶. Тези пълнолетни мъже от домакинството при всички положения играят голяма роля при обработването на бащината (Yordanov, 2023, p. 448)¹⁷. Когато синовете все още са малолетни, вероятно при отсъствието на главата на семейството, помощ в работата може би оказват и останалите войнуци, записани в гьондера – неслучайно те са наречени ямаци, т.е. помощници (Yordanov, 2023, p. 448).

¹⁵ Както се вижда от законодателството, то допускало войнуците да се сдобият с лозя и градини като мюлкова собственост, разработена чрез сеч на гора нова орна земя, а също така допълнителна орна земя от мирийския фонд, чрез придобиване на владелческите ѝ права от представителите на раята. В такива случаи обаче те се задължавали да плащат поземления харадж – т.е. единствено десятъци за лозята и разработените чрез сеч нови земи, но за орни земи от мирийския фонд, придобити от раята, се плащало и испенчето.

¹⁶ В два от недатираните войнушки закони дори е записано, че ако зевауд войнукът не обработва самостоятелна бащина, извън тази на баща си, не се допуска да му се взема дори и испенче, като се събира само джиузие/хараджът (ТГИИПБЗ, т. 1, с. 282, 284). Но другите войнушки закони показват, че от зевауд войнуците, участващи единствено в обработването на бащината на баща си, се вземали джиузи и испенче. Десятъци те дължали единствено ако обработвали самостоятелна бащина в някой тимар. Все пак понякога от зевауд войнуците се събирала и намалена равностойност на десятъка – ресм-и нан, както и налог за сено и дърва (пак там, с. 279, 287, 289).

¹⁷ Погрешно е да се смята, че основна помощ са оказвали ямаците (помощниците), тъй като те притежавали напълно равноправно положение в гьондера (най-малката организационна единица за войнушкия корпус, съставена от трима души – един войнук и двама ямаци), владеели своя лична бащина, изхранваща семейството им, и поемали реална войнушка служба на всеки три години според реда на дежурството си (Стојановски, Ал. Раја со специјални задолженија..., с. 32). Не може да се прави аналогия с мюселемския оджак, в който ямаците наистина отговаряли на името си и служели единствено като основна работна ръка в мюселемския чифлик (ТГИИПБЗ, т. 1, 45 – 46, 311).

Проучванията на поредица от войнушки регистри за регионите на Софийско, Пловдивско и Пазарджишко, съставени в различно време – 40-те и 70-те години на XVI в., първата половина на XVII в. и първите десетилетия на XVIII в., показват, че през цялото време войнушките орни земи (нивите) рядко надвишавали един чифт най-плодородна земя, като в повечето случаи нивите били с площ между 40 и 60 дънлюма от най-плодородна земя (Yordanov, 2023, pp. 450 – 452, 478 – 506, 520). Това било малко под нормата за един чифт високоплодородна земя. Мнението ни е, че в преобладаващия брой случаи земята е била достатъчна не само за изхранването на войнушкото домакинство, но и за някакви излишъци, тъй като в рамките на служебните си земи войнуците не е трябвало да заделят средства за изплащане на данъчните си задължения. Излишъкът е можел да бъде превърнат в капитал, без той да изтича за изплащането на данъчни пера от семейния бюджет (Yordanov, 2023, p. 376, 391). Още повече възможности откривали големите по площ лозя в служебните бащини, които можели да донесат добри печалби от продажбата на грозде или произведено вино (Parveva, 2011, pp. 241 – 246). Дори и в случаите, когато обработвали допълнителна земя, войнушките семейства можели да натрупат значителни излишъци, тъй като десятъците и испенчето не представлявали сериозно бреме на фона на продължаващото освобождаване на стопаните от джизие и извънредни държавни данъци и повинности (Yordanov, 2023, p. 391).

Наблюденията ни върху войнушките регистри от XVI – първите десетилетия на XVII в. показват, че по онова време е съществувала известна, макар и не драстична, имуществена диференциация между войнуците. Стопаните на малко земя били нищожен процент. В Софийско и Пловдивско например владелците на служебни бащини, които разоравали ниви с площ под 30 дънлюма, не надвишавали 4 – 5 %, а в Пазарджишко (най-вече Панагюрския край) те достигали до не повече от 7 % от всички регистрирани войнуци в региона (Yordanov, 2023, pp. 450 – 451). В такива случаи, разбира се, е възможно войнуците да са развивали някаква допълнителна стопанска дейност, несвързана пряко със земеделието, което е особено валидно за региона на Средногорието и Панагюрския край, където тези люде масово се насочили към скотовъдството. Съществувал обаче и един особено имотен слой от войнуци, които владеели не само големи площи от орни земи, но и значителни ливади, лозя и градини. През XVI в. в Софийско, където сякаш има по-голяма уравниловка сред войнуците, процентът на заможните земевладелци е едва 0, 25 % (Yordanov, 2023, p. 450). Обаче в Пловдивско и Пазарджишко имотните войнуци земевладелци представлявали тънък, но значим слой. В казата Филибе (*Пловдив*) например през 1573 г. са регистрирани около 4 % от служебни бащини, в които войнуците разорават между 100 и 120 дънлюма ниви¹⁸ (Yordanov, 2023, p. 451). По същото време в Пазарджишко най-имотните земевладелци сред войнуците са по-малко – само 1,56% от тях разоравали служебни земи с над 100 дънлюма ниви, но ако прибавим и тези, обработващи над 90 дънлюма орни земи, този процент нараства до 2,5 %. Обаче в Пазарджишко броят на войнуците, стопанисващи бащини, в които орните земи са между 80 и 90 дънлюма, е голям – 7,50% (Yordanov, 2023, p. 452).

При преглед на войнушките регистри имам възможност да проследя състоянието на войнушките поземлени стопанства в Пловдивско и Пазарджишко според данните на три регистрации, съставени между 1573 и 1615 г. В хода на работата си открих някои законо-

18 Този процент нараства до 6,85 %, ако прибавим и разоравашите над 90 дънлюма.

мерности. В малките войнушки поселения, където живеят не повече от трима войнуци, не наблюдавам присъствие на едри земевладелци сред тази категория население, а служебните бащини се запазват в продължение на десетилетия в непроменени граници. Може да се намери обяснение на тези факти в обстоятелството, че в землищата на подобни села войнушката земя е малко и в точно определени граници, а законът не позволява увеличение на служебната земя чрез добавяне на парцели от мирийската земя в тимарите чрез изсичане на гора или разораване на целини. В тези села малкото войнушка земя може лесно да бъде стриктно наблюдавана за евентуални нарушения. Войнуците от селищата, в които живеят до трима представители на съсловието, правят единствено структурни промени в запазените трайни граници на бащините си, например като разорават служебни ливади и ги превръщат в ниви поради глад за орна земя. Понякога се наблюдава и превръщане на лозя или градини в орни земи, но границите на служебната бащина си остават същите, каквито са наследени от предшествениците (Yordanov, 2023, pp. 455 – 466).

В големите войнушки поселения, където постепенно се увеличава численият състав на войнуците, а ведно с това – и количеството на служебните земи в землището на селата, се наблюдават съвсем различни процеси. Границите на отделните войнушки бащини не остават трайни, а ако това се случва, то е изключение от общото правило. Точно в такива села се срещат войнуци едри земевладелци, които по всичко изглежда не разширяват служебните си земи незаконно, щом това е утвърдено в регистрите (Yordanov, 2023, pp. 466 – 473). Случаите на нерегламентирани разширения на войнушките бащини обикновено се наблюдават в отдалечени от административните центрове села, каквото е например Панагюрище, където войнуците живеят в компактни групи и контролът над тях е по-слаб (Yordanov, 2023, p. 453). Но дори и в Панагюрище по-честа практика е напълно законното разширение на бащината чрез добавяне на друга войнушка земя (Yordanov, 2023, pp. 471 – 473). Законодателството не позволява служебните земи да се прехвърлят във владение на лица извън институцията, но никъде не са изрично забранени (макар да не са и регламентирани) договорките и прехвърлянето на поземлени парцели между самите войнуци (Yordanov, 2023, p. 457).

Наблюденията ми върху регистровия материал показват, че в големите войнушки села, където в селското землище съществуват многобройни и обширни площи с войнушка земя, някои служебни бащини увеличават размерите на орните си земи, а други ги намаляват с приблизително същите размери. Може да си обясня тези промени с възможни сделки между самите войнуци по прехвърляне на войнушка земя, които, макар и нерегистрирани в законодателството, вероятно са напълно законни и/или са узаконявани със съдействието на войнушките командири – черибашите или дори войнушкият санджак-бей. Факт е, във всеки случай, че през втората половина на XVI – първите десетилетия на XVII в. някои служебни бащини постепенно увеличават орните си земи, като по този начин увеличават добивите си от зърнени култури и вероятните излишъци (Yordanov, 2023, pp. 466 – 473). Понякога обаче наследниците на едрите земевладелци сред войнуците постепенно намаляват площта на орните си земи, което отново можем да обясним с прехвърляне на част от земята в ръцете на други войнуци по взаимна договорка и вероятно благодарение на някакво заплащане – както към черибашията, така и към самия предишен стопанин (Yordanov, 2023, pp. 457 – 458).

Както се вижда от представените данни, войнушките бащини в селата са съставени основно от орни земи за производство на зърнени култури, нужни за изхранването на вой-

нушките семейства. Освен това в служебните войнушки земи присъстват ливади, нужни за добиване на сено за изхранване на добитъка, лозя, овощни и зеленчукови градини и площи за засаждане на лен и коноп. На войнушка земя се строят и воденици, освободени от такса. Задължителен придатък към бащините са харманите, но понякога се включват дори и дворовете с къщите на войнуците (Yordanov, 2023, pp. 479 – 511). Още през османската епоха в някои войнушки селища лозята, понякога много големи като площ, задължително присъстват в служебните земи, а същите села са лозаро-винарски средища и до наши дни. Такива са Златитрап, Пловдивско (с лозя от 2 до 13 дьонюма), Брестовица, Пловдивско (с лозя от 2 до 12 дьонюма), Калугерово, Пазарджишко (с лозя от 1 до 17 дьонюма), Лесичово, Пазарджишко (с лозя от 1 до 12 дьонюма) и Дебръщица, Пазарджишко (с лозя от 1 до 14 дьонюма). Лозарството, както се вижда, се развива силно в хълмистите райони на Северозападна Тракия в подножието на Родопите или съседните равнинни села, в близост до Средногорието и долината на р. Тополница (Yordanov, 2023, 481, 485, 493, 495). Повече лозя се наблюдават и при войнушките бащини в Дунавската низина, главно във Врачанско и Плевенско (Yordanov, 2023, pp. 507 – 508). Чрез състава на войнушките бащини може да се проследи районирането на селското стопанство в зависимост от възможностите на околната среда.

През по-ранния османски период – до първата половина на XVII в., служебната земя все още представлява интерес за повечето войнуци и те съответно се грижат за разширяване на стопанската си дейност в рамките на „свободните“ си бащини. По това време обаче служебното земевладение и свързаните с него данъчни привилегии все още не са изживели напълно времето си. Статутът на земята все още е важен елемент при определяне мястото на индивида в социалната система на османското общество и войнуците, по всичко изглежда, са заинтересовани да запазят положението си. Те, разбира се, имат възможност да развиват стопанска инициатива и извън служебното земевладение, което често и наистина правят. Но изглежда, по-често интересът им все още се ограничава до това да разширяват границите на освободените си от поземлени данъци бащини (Yordanov, 2023, pp. 458 – 509).

След като през 1691 г. е направен опит за премахване на войнуклука, при последвалото възстановяване на войнушката служба са отменени част от данъчните привилегии на войнуците, а те вече са принудени да изплащат годишна сума като равностойност на личния поземлен данък (*испенче*) и джизieto. От предишните им привилегии остава само освобождението им от държавните извънредни данъци и повинности, както и от местните данъци – шакка (Yordanov, 2023, pp. 516 – 517). От този момент насетне сякаш се е загубила привлекателността на самата войнушка служба. Регистрирани са множество изоставени служебни бащини, чиито владетци са напуснали селищата си в опит да се освободят и от войнушките задължения (Yordanov, 2023, pp. 522, 529 – 531). Животът на войнуците се утежнява и от злоупотребите на черибашите, на които е поверено събирането на войнушките данъци (Yordanov, 2023, pp. 517 – 518). На всичкото отгоре служебните бащини в общи линии запазват размерите си, като отнетите данъчни привилегии не са компенсирани достатъчно (Yordanov, 2023, p. 520). Напускането на службата и на служебните бащини като че ли е най-разпространено в Никополския санджак – днешна Централна Северна България, където по това време служебните бащини са нивелирани до 15 ниви, 3 лозя, зеленчукова градина и харман за всеки един войнук, без в източниците да се посочва размерът на поземлените

парцели. В по-голямата част от този регион, изглежда, представителите на войнушкото съсловие не са успели да се приспособят към новите условия и да намерят стопанска реализация в своите селища, напускайки ги и търсейки реализация вероятно най-вече в големите градове (Yordanov, 2023, pp. 530).

При така променената конюнктура и настъпващите стоково-парични отношения старите данъчни привилегии и служебното земевладение бързо се превръщат в отживелица. Все повече започват да се открояват онези населени места, в които войнуците вече не разчитат толкова на служебните си стопанства. Последните стават по-скоро допълнение към поминъка на войнушкото домакинство. Стопанското адаптиране на войнуците се отразява и на самата войнушка организация, като тя се запазва относително непокътната от кризата само там, където представителите на тази категория население се приспособяват към новите условия, изнесли са стопанската си дейност извън служебните бащини. По този начин войнуците стават по-независими – както от държавата, така и от преките си командири черибашиите, които се месят във войнушкото земевладение (Yordanov, 2023, pp. 532 – 541).

При новите условия по-способните и инициативни представители на войнушкия корпус сякаш са стимулирани в своята стопанска дейност, защото отживялото служебно земевладение и данъчни привилегии, макар и да давали предимства за натрупване на излишък в ранния османски период, вече действат сковаващо на свободната инициатива. Войнуците обаче реагират на новата обстановка в зависимост от ресурсите в родните им селища. В равнините, където е налична повече плодородна обработваема земя, част от тях се насочват към обработване на допълнителни чифтове орни земи, превръщайки се в едри земевладелци. Такъв е например случаят в пловдивското село Маноле, където през 1695 г. четирима войнуци стопанисват по два или три чифта допълнителна земя. Близостта на големия град Пловдив и неговите пазари е подпомагала значително търговската реализация на излишъка от продукцията. Може би това е случай, при който войнуци са успели да създадат комплексна икономика, в която земеделието се съчетава с други дейности като животновъдството, занаятите и търговията (Yordanov, 2023, p. 533).

Част от соколарите (доганджиите) също разполагат със служебно земевладение под формата на бащини (при християните) или чифлици (при мюсюлманите). Трябва да се отбележи, че повечето владелици на служебни доганджийски бащини/чифлици са християни, а мюсюлманите сред тях са незначително малцинство. Обратно – владелиците на доганджийски тимари са само мюсюлмани от привилегированите категории на доганджибашиите или някои служители на султанската соколарница в столицата. В периода 1544 – 1560 г. на територията на днешна България – централния и източния дял от Румелия, могат да бъдат изброени 173 служебни доганджийски бащини на християни и едва 15 чифлици на мюсюлмани (Yordanov 2017, pp. 64 – 65). На соколарите, изглежда, са отпускани много по-малки служебни бащини. През същия период до 1560 г. около 60 % от служебните доганджийски бащини разполагали с орни земи с площ до 30 дьонюма (Yordanov 2017, pp. 42, 64). Тази констатация важи особено за планинския район на Родопите, където 10 соколари шахинджии от село Корово (дн. Драгиново) през 1560 г. владеят служебни бащини с орни земи между 7 и 24 дьонюма (Yordanov 2017, pp. 53 – 54). В този случай, изглежда, доганджиите компенсирали ниските добиви от

служебното земевладение вероятно със скотовъдство. Напълно еднакви с войнушките бащини са соколарските служебни земи в Софийско. През 1544 г. там повечето доганджийски бащини (над 52 %) са с площ на орните земи от 50 дьонюма. Около 22 % от тях разполагат с площ между 30 и 40 дьонюма (Yordanov 2017, р. 21). В повечето случаи доганджийските бащини са напълно освободени от поземлените данъци – испенче и десятъци от добивите. Като регионална особеност трябва да се отбележи, че само в казите Пловдив и Пазарджик, където единствено през 1560 г. са регистрирани тимари на доганджибашии, бащините на редовите доганджици от бюлюка на чакърджиите са обложени с десятъци в полза на доганджибашиите и техните тимари. Освен това владелците им заплащат и испенче в полза на държавната хазна (Yordanov 2017, pp. 27, 52).

Подобно на войнушките бащини и соколарските се състоят от ниви (орни земи), ливади, лозя, зеленчукови и овощни градини, понякога площи, засети с лен или коноп. В по-редки случаи на доганджийска земя се строят воденици. В някои случаи в служебната бащина са включени не само харманите, но и дворовете в селата (Yordanov 2017, pp. 47 – 61). В Софийско към 1544 г. служебните доганджийски бащини се състоят само от орни земи (*ниви*) и ливади, което потвърждава, че в региона лозарството и овощарството не са добре застъпени (Yordanov 2017, pp. 47 – 61).

Земеделската дейност на другите категории със специални задължения може да се проследи чрез данните за данъчните събирания от населението на дербенджийските и другите села на населението със специален статут. Основните добиви през XVI – XVII в. са от зърнени култури. Още по времето на средновековната българска държава зърнените култури, най-вече пшеница, овес, просо и ечемик, заемат главно място в диетата на българските селяни. Зърното се смила в няколко воденици в землищата на селата, като техният брой е закономерно по-голям в планинските села. Почти задължителен елемент от данъчното облагане са и пчелните кошери в селата, което говори за добив на пчелен мед и восък (Kovachev, 2018, р. 261).¹⁹ Орните земи в планинските дербенджийски села обаче не се характеризират с високо плодородие и осигуряват съвсем малки излишъци за хамбара на селянина (Kovachev, 2018, р. 236). И понеже това зърно служи за осигуряване изхранването на домочадието, от него не остават значими количества, които да се изнесат на пазара. Затова жителите на планинските села се насочват към животновъдството като основен източник на пазарен излишък и постъпления на парични средства за семейния бюджет (Parveva, 2011, pp. 168 – 169). Полупланинските зони се характеризират със съчетаване на белезите на микроикономиките на планинските и равнинните зони, като към зърнопроизводството и животновъдството се прибавят лозята и овощните градини (Parveva, 2011, р. 169).

3. Скотовъдство и джеленство

Земите на днешна България са прочути със своите стада и скотовъдството си още от Античността и Средновековието. По време на Средновековна България скотовъдството,

¹⁹ BOA, TTd. 718, ff. 362 – 363, 503, 513 – 514, 506 – 507, 517, 527, 530 – 531; TTd. 498, ff. 292, 422; Подбрани османски документи за историята на Габрово XV – XIX век. Габрово, 2023, 117 – 118.

и по-специално овцевъдството заема централно място в стопанския живот на страната. По време на ранните османски векове добрите природо-географски условия на планинската земя на днешна България и наследените от Средновековието традиции се съчетават с облекчените възможности за движение на стадата и търговците на добитъка съобразно сезоните и при отпадналите вътрешни граници в балканския регион. Развитието на овцевъдството се стимулира от растящите потребности на един много по-широк пазар и преди всичко от увеличената консумация на овче месо (Grozdanova&Andreev 1998, p. 18).

Развитието на скотовъдството и функционирането на джелепкешанството се подпомагат от богатите природни ресурси на днешна България. През втората половина на XVI в. все повече в османските документи се среща информация за летните пасища и множество стада овце около селищата на население със специални задължения, войнуци и дербенджии, които са съсредоточени главно в старопланинския регион и Средногорието. Едни от най-обширните пасища могат да се открият в дебрите на Същинска Средна гора.²⁰ Панагюрци разполагат с мера и летни пасища, а също така и с много ливади, носещи значителен приход за земята, към която се числи село Панаурище или Отлук кьой през 1570 г.²¹ По една или две ливади заради сеното за изхранване на добитъка през зимата присъстват и в почти всяка служебна бащина на войнуците от Панагюрище през (Yordanov, 2023, p. 490).

Със същите условия за паша на козите и овцете си могат да се похвалят и селяните от Прасадим дербенд (*Клисура*).²² По това време най-обширното и богато на пасища землище е това на Стрелча, войнушко село от вакъфите на Михримак султан. Сред трите летни пасища, които носят приходи за фондацията на тази церква на султан Сюлейман Великолепни, най-обширните две се намират в дебрите на Средна гора, и по-точно в местността, наречена Аврет Аланъ – по-сетнешната Конпривщица (Yordanov, 2023, pp. 491).²³ През същия период не по-малко места за паша на овцете и козите се откриват и в Сърнена Средна гора (нахията Караджа даг). В тимарски опис от 1570 г. в региона са записани 39 яйлака (летни пасища) и 100 егрека (летни кошари за овце). Таксите за тяхното ползване са обединени в тимар, чиито приходи възлизат на общо 3000 акчета.²⁴ През 70-те години на XVI в. повечето егреци се стопанисват от юруци²⁵. Не бива да се забравя, че през 1576 г. мнозинството от джелепкешаните от нахията Караджа даг са мюсюлмани, вероятно повечето от тях пастири юруци.²⁶ Юруците, със своя пастирски начин на живот, присъстват в живота и на други селища от Средногорието. Към приходите на вакъфа на Михримак султан в споменатото войнушко село Стрелча например са записани и постъпления от данъци за дребен рогат добитък и кошари за овце и кози, стопанисвани от юруци (Yordanov, 2021, p.).²⁷ Чак към края на века и в началото на следващия XVII в. в региона на Сърнена Средна гора процъфтява едно българско селище, което е и книжовен център – Аджар. Вероятно неговото възникване е свързано с овцевъдството и привилегиите на джелените (Yordanov, 2020, p. 155). Приходи

20 BOA, TD 494, ff. 737, 745; BOA, TD 498, ff. 389, 422.

21 BOA, TD 494, f. 745.

22 BOA, TD 498, f. 422.

23 Ibid., ff. 389.

24 BOA, TD 494, ff. 687 – 689.

25 Ibid.

26 ТИБИ. Том 3. София, 1972, 50 – 59.

27 BOA, TD 498, ff. 389.

от пасища, кошари за овцете и данък за дребен рогат добитък са записани през втората половина на XVI в. в редица дербенджийски села от Старопланинския регион и Предбалкана, каквито са Етрополе, Троян, Елена, Габрово и Плаково.²⁸

Всъщност появата на голям брой обложени с данъци летни пасища в данъчните регистри съвпада с времето, когато поради нарасналите си консумативни нужди османската власт насърчава развитието в планинските региони на един отрасъл – джелепчийството, който впоследствие ще се окаже ключов за развоя на стоково-паричните отношения в българското общество. Още от XVI в., упражнявайки своята дейност, джелепите не само изминават традиционния път между летните планински пасища и зимните кошари на овцете си, но и далеч по-дългите разстояния до големите градски консумативни центрове или дори до съседното Влашко княжество, където закупуват овце и друг добитък (Grozdanova, Andreev 1998, pp. 56 – 88). Развъждането на дребен рогат добитък заради снабдяването на двореца, градовете и армията с месо и млечни продукти не е единствен стимул за подема на скотовъдството. Кожата, козината и вълната са ценни суровини за развитието на не един занаят, стимулирайки вътрешната и външната търговия.

Населението със специални задължения от регионите, в които съществуват благоприятни условия за развитие на скотовъдството, разполагат често с по-големи възможности да отглеждат големи стада с овце и кози. Тъй като войнуците освен другите си широки данъчни привилегии са освободени от данък за овце до сто глави, те разполагат със значителен стимул за отглеждане на големи стада (Stojanovski, 1990, p. 55; Yordanov, 2023, p. 372). Дербенджиите не дават само утежняващите извънредни данъци, изземването на провизии и не изпълняват различните повинности от групата текялиф-и йорфийе (Stojanovski, 1974, pp. 82 – 93). Обаче по този начин те разполагат с допълнителни финанси за закупуването на овце и кози с цел отглеждане и търговия. Понякога войнуците в селата, където природата благоприятства развитието на скотовъдния/джелепчийския отрасъл, бързо се преориентират към него, negliжирайки служебното си земевладение и данъчни привилегии. Властта стимулира този процес. В султанска заповед от края на февруари 1566 г. например се казва, че ако войнук пожелае да изпълнява джелепство заедно с войнукука, нека да поеме и двете, но ако не иска, „джелепството е по-важно, нека да бъде заставен да е джелеп, а войнушката служба да се даде на друг желаещ“.²⁹ Разбира се, политиката на султаните по отношение на включването на войнуците в джелепкешанските списъци е противоречива, като това зависи от моментните нужди – дали по-важно е снабдяването с овче месо, или войнушката служба, важна за османската платена пехота и столичния управленски елит. Въпреки че в някои региони, както това се случвало в Софийско, войнуците се оплакват понякога от включването си в списъците на джелепкешаните, изглежда, броят на войнуците, заети в скотовъдството и джелепството нараства с времето (Yordanov, 2023, pp. 388 – 390).

Докато заниманието със скотовъдство и джелепчийство при другите категории със специални задължения е трудно да се проследи по документите, войнуците са специално регистрирани и назовавани в документите като отделна категория, занимаваща се със скотовъдство и мандраджийство. Стимулите за притежаване на големи стада с овце и кози

28 ВOA, TTd 718, ff. 362, 506 – 507, 513 – 514; Kovachev, 2018, p. 261.

29 Калицин, М., Кр., Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Велико Търново, 2003, с. 250.

само се предполагаха предвид законодателните норми, които освобождават войнуците от данък за дребен рогат добитък, ако владеят не повече от 100 глави овце и кози (Stojanovski, 1990, p. 55; Yordanov, 2023, p. 372). Обаче един регистър за събиране на данъка адет-и агнам,³⁰ предоставя възможност да проследя по документи действителното занимание на войнуците с едро скотовъдство, а вероятно и джеленчийство. Той е съставен през 1596 г. и за съжаление, включва много малък дял от българското пространство.³¹ В него обаче попадат войнуците от региона на Средногорието – Панагюрския край, което хвърля светлина върху войнушкото овцевъдство в селищата, където впоследствие скотовъдството, търговията с дребен рогат добитък и свързаните със скотовъдството занаяти ще придобият голям размах в по-късните векове. Тук за пръв път ще обобща данните от този ценен опис.³²

Име	Глави овце и кози	Данък (акче)
Мустафа	100	100
Али	100	100
Хасан	100	100
Исмаил	100	100
Селим	100	100
Мехмед	100	100
Абдулла	100	100
Кадир	100	100
Султан	100	100
Ахмед	100	100
Мухамед	100	100
Салих	100	100
Абдулхамид	100	100
Мустафа	100	100
Али	100	100
Хасан	100	100
Исмаил	100	100
Селим	100	100
Мехмед	100	100
Абдулла	100	100
Кадир	100	100
Султан	100	100
Ахмед	100	100
Мухамед	100	100
Салих	100	100
Абдулхамид	100	100

Изобр. 4. Регистър на лицата, които изплащат данъци за дребен рогат добитък и кошари в казата Татар Пазаръ (Пазарджик) през 1596 г. Началото на опис с имената на войнуците от Панагюрище, които са стопани на стада с повече от 100 овце или кози.

Веднага трябва да се каже, че в регистъра за данъка от дребен рогат добитък през 1596 г. са регистрирани само тези войнуци, които притежават стада с повече от 100 глави овце. По този начин може да си обясним факта, че в селища като Панагюрище например живеят много повече войнуци от посочените стопани на овчи стада. По същото време в Панагюрище например реално са регистрирани 232 жители войнуци (Yordanov 2023, 336), но към 1596 г. само 99 мъже с войнушки статут притежават стада с повече от 100 глави овце и съответно плащат данъци (вж. таблицата в приложение 1). Големата ценност на регистъра представлява обстоятелството, че в него е записан само броят на овцете над 100 глави, което е изрично отбелязано от регистратора над всяко от имената на данъкоплатците. За съжаление, във войнушките села от Пловдивско и Пазарджикско войнуците не са регистрирани редом с обикновени селяни от раята.

Данъците за овце на обикновената рая са записани само като глобална сума – макту, без да се отбелязват имената на данъкоплатците. Напротив, войнуците, отглеждащи голям брой овце, са записани стриктно по имена. Заради тази особеност на регистрацията не можем да правим сравнение на положението на овцевъдите от раята в Панагюрище, Попинци или Цалапица с това на войнуците.³³

³⁰ Данък за дребен рогат добитък.

³¹ BOA, MAD 14590, ff. 1 – 30.

³² Когато за пръв път посетих Османския архив в Истанбул през лятото на 2023 г. и се сдобих с копие от този регистър, моята монография за войнуците от имперските конюшни беше на последна коректура и не можах да включа информацията от опис в книгата. Разбира се, информацията му само потвърждава направените в книгата изводи.

³³ BOA, MAD 14590, ff. 24 – 30.

Данните от регистъра показват, че войнуците в селищата, за които разполагаме с информация, отглеждат стада от средно между 218 и 303 овце. Например в селата Горна Бела речка и Песочница от казата Берковица по-заможни овцевъди са войнуците Радо Стоян, Стоян Владо и Михо Петко, притежаващи съответно 300, 330 и 350 глави овце и кози.³⁴ В Панагюрище по-заможни овцевъди през 1596 г. са Раде овчаря, Петко Доньо, Мильо Стоян, Стоян Добретин, Сено Костадин, Стойо Стойо, Койо Йован, Станмир Драгин, Раде Райко и Радко Драго, които отглеждат стада от по 350, 323, 345, 344, 331, 310, 354, 351, 354 и 310 глави овце и кози.³⁵ В село Попинци, Панагюрско, също се развива значително овцевъдство, като войнуците Рале Стойо, Стоян Яно, Михо Маньо, Янко Петко, Стоян Петко, Андоне Йован, Садука хаймане и Раде Васил отглеждат съответно по 390, 325, 310, 389, 350, 346 и 200 овце и кози³⁶. Обаче тъкмо в Попинци двамата от войнуците – някои си Върде Стоян и Рагул Станко, са много заможни за това време овцевъди и притежават по 399 и 425 глави овце и кози³⁷.

От общо 179 войнуци, регистрирани като овцевъди в описа от 1596 г., цели 12 % притежават стада с повече от 300 глави овце (вж. таблицата в приложение 1). Без сравнение със селяните от раята обаче не можем да твърдим със сигурност, че заможните овцевъди сред войнуците са стимулирани заради данъчните си облекчения в скотовъдството. В противен случай би могло да се допусне, че това е регионална особеност на планинските и полупланинските региони. За щастие, в няколкото села от казата Берковица войнуците овцевъди са регистрирани редом със своите съселяни от раята. По този начин ясно се откроява по-едрото войнушко овцевъдство в сравнение с това на останалите селяни от този регион. Заради ценността на информацията тук за пръв път ще направя превод на извлечението от регистъра за петте села от Берковско (вж. приложение 4).

В четири от селищата от казата Берковица, в които през 1596 г. са регистрирани войнуци, тази категория население е регистрирана заедно с овцевъди от обикновената рая. Единствено в с. Крапчене трима селяни от раята отглеждат повече от 200 глави овце или кози, колкото и войнуците. Двата войнуци от селото отглеждат стада от по 295 и 250 глави овце.³⁸ В селата Горна Бела речка, Песочница, Гушанци и Гаганица войнуците овцевъди притежават видимо много повече овце и кози в сравнение със селяните от раята (вж. приложение 4). Наистина огромната разлика в полза на войнуците показва, че те действително са стимулирани за едро овцевъдство благодарение на освобождението си от данъци до 100 притежавани глави овце и кози.

Заниманието със скотовъдство на войнуците от планинските и полупланинските региони се доказва и от състава на служебните им бащини през втората половина на XVI – началото на XVII в. В близките до Средногорието села Стрелча и Панагюрище някои ливади във войнушките бащини са с площ, надвишаваща 10 дьонюма, въпреки че преобладават числено ливадите с площ между 3 и 5 дьонюма (Yordanov, 2023, pp. 490 – 491). Тази тенденция се откроява особено в Панагюрище (вж. приложение 2 и 3). В това селище като овцевъд през

34 Ibidem, ff. 8,11.

35 Ibidem, ff. 27 – 28.

36 Ibidem, ff. 28 – 29.

37 Ibidem.

38 Ibidem, f. 1.

1573 г. изпъква някой си Михо, син на Станко. Той разорава едва 34 дьоньома ниви, но ливадите му достигат площ от 23 дьоньома (Yordanov, 2023, p. 490).³⁹ Такова е положението през XVI – първата половина на XVII в., когато служебното земевладение все още е важно и водещо във войнушкия поминък. През XVI в., изглежда, както показват данните за данъците от овцете за 1596 г., по принцип скотовъдството не е толкова едро, колкото става от края на XVII и през XVIII в. От края на XVII в., когато част от войнушките данъчни привилегии са отменени и войнуците трябва да плащат джизие и поземлени данъци, постепенно представителите на тази категория население пренасочват стопанската си активност главно извън служебното земевладение (Yordanov, 2023, pp. 516, 521 – 541). Тъкмо тогава настъпва и най-интензивното развитие на скотовъдството във войнушки села като Панагюрище, Стрелча, Жеравна и др. През 1715 г. панагюрските войнуци Велко, Никола, Кръстю, Драгин, Димо Каймакчията (?), Койо, Янкула, Заганджията Ильо и някой си Бойо притежавали мандри, в които се отглеждали между 4000 и 7000 овце⁴⁰. По същото време в землището на Панагюрище се били установили перекедета (пришълци от други села), притежаващи мандра с общо 7000 овце. Тези хора вероятно също са били войнуци, тъй като са попаднали в регистрацията на войнушките данъци в селището. От мандрите на войнуците в Панагюрище през 1715 г. били събрани 51 000 акчета като данъци (Yordanov, 2023, p. 538).⁴¹ През същата епоха на едро скотовъдство в Панагюрище войнуците от селището се отказват масово от служебните ливади в бащините си, като в регистъра от 1732 – 1733 г. се наброяват едва 9 бащини, в които се срещат ливади. При това преобладават онези служебни ливади с размер от само 1 дьоньом (Yordanov, 2023, p. 537).⁴²

Скотовъдството е основен поминък и в много планински дербенджийски села. Това се доказва от присъствието на значителен брой лица, записани като овчари в джизие и авариз регистрите от XVII в. за селища като Троян, Елена, Габрово, Прасадим дербенд (*Клисуря*), Калофер и Аджар (Yordanov, 2020, p. 159).⁴³ Всичко това подсказва, че именно от този век насетне едрото овцевъдство става широко застъпено по българските земи. Белег за това, че като овчари в регистрите се записват едрите овцевъди, е обстоятелството, че през 1636 г. някой си Бойо овчар дарил на селската черква в Аджар една богослужебна книга, като я закупил за значителна сума от поп Йовко (Yordanov, 2020, p. 159).

4. Участието на населението със специални задължения в градското стопанство, занаятите и търговията

Категорията население със специални задължения, за чиято стопанска активност в градската икономика още от XVI в. разполагаме с многобройни сведения, са войнуците. Както е направило впечатление, за войнуците разполагаме с богата база данни и в другите отрасли от стопанския живот. Това е така, защото войнуците са стриктно регистрирани

39 BOA, MAD 547, f. 454.

40 НБКМ, Ориенталски отдел, Pg 16/12, f. 1.

41 Ibidem.

42 BOA, TD 916, ff. 20 – 28.

43 BOA, Ttd. 775, ff. 138 – 139, 167 – 168, 170 – 171, Подбрани османски документи за историята на Габрово, 120 – 128, 139 – 141.

като отделна група не само във войнушките регистри с техните служебни бащини. Често те попадат на страниците на данъчни регистри не само за облагане с данък за дребен рогат добитък и джелепкешанските описи, но и понякога в авариз регистри. От края на XVII в., когато им е наложено изплащането на джизие, попадат и в джизие регистри. За останалите категории със специални задължения с малки изключения не се наблюдава подобно стриктно и постоянно вписване в регистри. За тяхната стопанска активно съм принуден да правя изводи чрез данните за стопанското състояние на селищата, където обичайно живеят.

Единственото сведение за включване на войнуците в градската икономика още през XVI в. идва от страниците на войнушките регистри за Софийско. В самия град София по това време живеят значителен брой войнуци. През 1523 и 1529 г. от 24 войнуци, регистрирани като членове на войнушките гьондери в град София, трима мъже са включили своите джюкяни като част от служебните си бащини.⁴⁴ След по-малко от 10 години – средата на 30-те години на XVI в., вече петима войнуци разполагат с джюкяни в служебните си бащини при същия брой членове на войнушките гьондери в града. Тенденцията е към нарастване на войнуците занаятчии, които не обработват орни земи за зърнопроизводство в бащините си, което говори за пълно включване в градския поминък.⁴⁵ В бащините на някои от войнуците практически няма аграрни обекти. В тях са включени само къщата и джюкянт им.⁴⁶

Занаятчийските джюкяни във войнушките бащини са засвидетелствани само при войнуците от град София. Трябва да се знае, че джюкяните в градовете често са под наем и собственост на вакъфски фондации (Mutafchieva, 2008 с. р. 621), но има и такива, които са лично притежание на занаятчиите и търговците (Todorov, 1972, р. 117). В случая с войнуците тези джюкяни, след като са включени в служебните бащини, са част от държавния (мирийски) фонд и са обвързани с изпълнението на войнушката служба от ползващите ги. Липсата на конкретни данни във войнушкото законодателство за нормативната уредба на подобни джюкяни, включени в служебните бащини, ме принуждава да разсъждавам сам и без документална основа. Възможностите са две. Държавата може да се е погрижила в градове като София, където войнушкото присъствие сред занаятчийството на чаршията е чувствително, да поддържа постройки, предназначени за занаятчийски джюкяни. В този случай сградите с помещенията на чаршията може би са построени или откупени от държавата. Съществува и втора възможност – войнуците първоначално сами стопанисват джюкяните, но все пак впоследствие са ги включили в бащината си. И в двата случая интерес имат както държавата, така и войнукут, защото джюкяните вероятно са освободени от обичайните такси на чаршията, като по този начин държавата си гарантира по-висока мотивация към войнушката служба (Yordanov, 2023, р. 498). Войнукут, на свой ред, си подсигурява държавното благоволение за откриването на нов джюкян, което по принцип било бавен и мъчен процес (Todorov, 1972, 117). Тъй като всеки член на войнушкия корпус е ангажиран често с далечни пътувания по служба, с джюкяните на споменатите софийски войнуци занаятчии вероятно се занимават синовете им или други техни родственици, така че обектите да не затварят кепенци по време на дългите отсъствия на главата на семейството (Yordanov, 2023, р. 498).

44 BOA, MAD 81, ff. 3 – 4; BOA, TTd. 151, ff. 1 – 2.

45 BOA, TTd. 992, ff. 90 – 91.

46 BOA, MAD 81, ff. 3 – 4; BOA, TD 151, ff. 1 – 2; BOA, TD 992, ff. 90 – 91.

Войнуците през османската епоха са преди всичко селско население, обвързано със служебното земевладение. Те се включват в градската икономика, занаятите и търговията на първо време чрез преселение в града, където променят предимно земеделския си поминък. В град София това се наблюдава още през първата половина на XVI в. В средата на 30-те години от столетието от петимата войнуци със занаятчийски или търговски джюкяни двама мъже са записани като жители на войнушките села Обрадовци и Войнеговци. Това подсказва, че макар и все още да се водят жители на споменатите села, те няма как да пребивават временно в града, а вече са се установили трайно в София. Тук ще поместя пълен превод на състава на бащините им, за да се види, че бившите селяни вече трайно са обвързани с градския занаятчийско-търговски поминък, тъй като владеят в бащините си предимно джюкяни, ливади и лозя:

...Ямак Михо, син на Пейо, вместо Стефан. От село Обрадовци. Бащина в София: 1 къща, 2 джюкяна, 1 лозе – 2 {дънлюма}, 2 ливади – 10 каруци сено...

...Ямак Герги Тихул, вместо Тодор Петрин, който е починал. От село Вонуговче (Войнеговци). Бащина в София: 4 ниви – 50 дънлюма; 1 къща, 2 джюкяна, 1 ливада – 5 каруци сено...⁴⁷

Представената информация от самия войнушки опис показва, че към 30-те години на XVI в. бившият селянин от Обрадовци, което е много близко до града село,⁴⁸ вече трайно е изоставил селския земеделски поминък и стопанисва два джюкяна, лозе и ливади за 10 каруци сено, с което изхранва своите овце. Овцете му доставят мляко и сирене за трапезата, а също така и вълна за тъкани и облекло. Лозето е типичен за града аграрен обект от онази прединдустриална епоха, като градският поминък често се съчетава с отглеждането на добитък за животински продукти, допълващи изхранването на семейството (Parveva, 2011, pp. 420 – 421). Вторият войнушки ямак, дошъл в града от по-далечното село Войнеговци обаче, все още покрай занаятчийско-търговския си поминък се занимава с производство на зърнени храни в 50-те дънлюма ниви, а сено от ливадата му стига за изхранване през зимата на сравнително малък брой овце или кози. Все пак и двамата бивши селяни владеят войнушки бащини в землището на самия град София, тъй като със сигурност вече са скъсали връзките си с родните села. Прави впечатление и друго – двамата стопанисват по два джюкяна, което свидетелства за значителна занаятчийско-търговска дейност на семействата им.

Процесът на преселение на войнуци от селата в близките градове и заниманието им с търговия и занаяти се наблюдава и в градове като Пловдив, Пазарджик и Шумен, но за съжаление, не разполагаме с данни за техните занаятчийски джюкяни. В повечето случаи не става дума за преселение отдалеч, а от много близки до градовете села. Още през 1523 г. в Пловдив единственият войнушки гьондер от трима мъже е съставен и от двама селяни, дошли от близките села Саруджа (дн. Царацово) и Златимир (Yordanov, 2023, p. 300). През 1573 г. петимата войнуци от Пловдив попълват гьондери в близките села Браниполе, Лаута, Рогош, Скуtare и Царацово – все селища в непосредствена близост до града (Yordanov, 2023, p. 301). Имената на тези петима войнуци показват техния български произход, което свидетелства за ранната българизация на този тракийски град. Войнуците през 1573 г. вероятно попълват гьондери в селата, от които са се преселили в града. Тази тенденция се запазва и

47 ВOA, ТТд. 992, ff. 90 – 91.

48 Понастоящем част от квартал „Бенковски“ в крайната северна част на столицата.

през 1603 г., когато вече 22 мъже попълват войнушки гьондери в селата Браниполе, Маноле, Пасарелица, Лаута, Рогош, Златитрап, Мечклор (дн. Прослав, квартал на града), Коматево (също днешен квартал на Пловдив), Скутаре и Царацово (Yordanov, 2023). В повечето случаи също става дума за селяни от околните села, които са потърсили препитание в градските занаяти. Към имената на трима от пловдивските войнуци през 1603 г. дори е записано с какви занаяти се прехранват. Войнукут Станчо практикува казанджийство, някой си Рачо е кожухар (*кюркчия*), а войнушкият ямак Яни работи като месар (*касапин*). И тримата идват от много близките села Рогош, Златитрап и Скутаре (Yordanov, 2023). Авари́з регистърът от 1695 г. също дава възможност да се хвърли поглед върху проникването на войнуци сред занаятчиите в Пловдив. Регистрираните като жители на Пловдив войнуци по това време са общо 20 мъже. Те не живеят в старите християнски квартали, а в търговско-занаятчийската част на града – например в махалата на чохаджиите (производители на сукно, вълнен плат). Войнуци към 1695 г. обитават и някои бивши мюсюлмански квартали, в които са се настанили християни.⁴⁹ По това време най-вероятно повечето от войнуците в Пловдив са упражнявали някакъв занаят. За съжаление обаче, отново само за някои от тези мъже е пояснено с какво се занимават. Например войнукут Коста от махалата на чохаджиите е производител на сапун, а Мирчо от махалата Ибн Касъм работи като дюлгер – зидар, строител (Yordanov, 2023, р. 302).⁵⁰

Вливането на останалите категории със специални задължения в градската икономика, занаятчийството и търговията не може да се проследи така обстойно, както съм го направил за войнуците. Соколарите и мартолосоите са малобройни групи, които невинаги се записват като данъкоплатци със своите занаяти в регистрите. Същото важи за дербенджиите и сходните им категории, както и за населението с производствени задължения към държавата. Както вече споменах, за тях можем да говорим, като проследим стопанското развитие на техните селища. Все пак нещо от демографското и стопанското развитие на Пловдив подсказва, че населението на планинските села, особено дербенджиийските, където е силно развито скотовъдството, също прииждат в големия тракийски град, за да се занимават с търговия и занаяти още през XVII в. Макар и косвено, съществуват данни за приток на селско население от планинските села в Пловдив. До края на XVI столетие източноправославните християни не наброяват повече от 80 домакинства.⁵¹ През XVII в. обаче в града идват значителен брой селяни от околните села, както и преселници от по-далечни краища. Източноправославните християни се увеличават чувствително, като в регистрите се четат и много типични български имена. Новодошлите се вливат в градското занаятчийство. През 1697 г. в Пловдив се наброяват 13 занаятчийски еснафа с общо 1327 занаятчици християни, а отделно във вече 12 махали са записани други 3470 пълнолетни мъже от източноправославните християни.⁵² Най-многобройните еснафи са абаджийският, шивашкият, кожухарският и обуцарският. Османските регистри потвърждават, че Пловдив се оформя като център за производство на различни облекла и обувки. Абаджийският еснаф през 1697 г. се състои от 218 мъже. Покрай гръцките се срещат и типично български имена –

49 BOA, MAD 03604, ff. 19 – 21.

50 Ibidem, ff. 19, 21.

51 BOA, TTd. 494, ff. 518 – 532; BOA, TTd. 1001, ff. 531 – 544.

52 BOA, MAD 1273, ff. 8 – 24.

лични или бащини – Стойчо, Стоян, Драгине, Станко, Неделчо, Брадой, Брадо, Стоил, Вело, Пижо, Пенчо, Томир, Станмир, Стойне и др.⁵³

За съжаление, липсват данни за селищата, от които са дошли в града българите занаятчии. Но абаджийството е свързано със скотовъдството и обработката на вълната от овцете. Населението от планинските села, включително и дербенджиите от Клисуре, Калофер и Мечка или джелепите от Аврет аланъ (*Копривицица*) и Аджар традиционно разполагат с опит в скотовъдството и преработката на вълната. Напълно логично е, че хората от тези селища често контактуват със закупчиците на вълната, необходима за абаджийството. Поддържат връзка вероятно и със самите пловдивски абаджии в случаите, когато сами идват в града, за да пласират вълната. Трайно установените връзки като последица вероятно водят до приток на млади хора от селата към Пловдив. Тук те се вливат в абаджийския еснаф, тъй като притежават нужния опит в обработката на вълната. Това са само теоретични разсъждения, но тази е вероятната логика на случилото се през XVII – XVIII в., когато абаджийският еснаф в Пловдив става най-голямата занаятчийска корпорация в големия тракийски град.⁵⁴

Изглежда, процесът на преселение в града е характерен за всички категории население със специални задължения. За войнуците от днешна Североизточна България имаме сведения, че също се преселват в търсене на друг поминък в градското занаятчийство и търговията. Според регистъра от 1733 г. това се наблюдава в селата Ченгяр (*Дивдядово*) и Дурмуш (с. Лозево), от които владелците на няколко войнушки бащини се преселили в близкия град Шумен (Yordanov, 2023, p. 531).⁵⁵ Взаимодействието на войнушките села от Врачанската каза с търговското предприемачество от град Враца може да се проследи чрез търговската дейност на Тошо Ценов, известен по-късно като хаджи Тошо, виден врачански търговец от втората половина на XVIII в. Неговата търговска дейност до голяма степен е базирана на взаимодействието с агенти и посредници от близките до Враца войнушки села. Тошо Ценов и чичо му търгуват основно с коприна, едър и дребен рогат добитък (*джелепство*), кожи, вълна, мед и восък. Все селскостопански продукти, които Тошо Ценов и чичо му през втората половина на XVIII в. прекупуват чрез своите агенти от селата Кунино, Камено поле, Горна Бешовица, Долна Бешовица, Кален, Цаконица, Вировско, Пещене, Девене, Върбешница, Боденец, Криводол, Типченица, Радовене, Струпец и др. (Dimitrov, 1976, pp. 138 – 139). С малки изключения изброените села са войнушки поне от началото на XVI до началните десетилетия на XIX в. (Yordanov, 2023, pp. 224 – 229).

Процесът, който е започнал още през XVI в., трябва да е продължил и в София, за която, за съжаление, не разполагам с регистрации от XVII – XVIII в. Когато селата се намират много близо до София, не се налага преселение там, тъй като селянинът може да пътува ежедневно до града. Изглежда, такъв е бил случаят с войнука Никола, син на Пелид, жител на Филиповци през XVIII в. Той е починал през 1762 г., а наследството му е поделено пред кадийския съд, поради което е регистрирано надлежно. От това наследство се вижда, че Никола

53 Ibidem, ff. 11 – 12.

54 Николай Тодоров отбелязва вече за XVIII – XIX в., че планинските и подбалкански селища, каквито са например Копривицица, Калофер, Карлово и Сопот, са свързани с абаджийството в Пловдив, като в някои от тях се развива гайтанджийството като нов самостоятелен занаятчийски клон: Todorov, 1972, pp. 200-203.

55 BOA, TId. 916, ff. 172 – 173.

не е изхранвал семейството си чрез земеделие, тъй като не притежава за това необходимата двойка волове, с която да разорава нивите със зърнени култури. Той не е едър овцевъд, а притежава 45 глави овце, биволица с две биволчета и една крава (Parveva, 2022, р. 463). Всички тези животни са предназначени за мляко и производство на сирене, което войнукуът, изглежда, пласира по пазарите в София. Свидетелство за това са останалите непродадени 300 оки сирене на калъпи. Възможно е от овцете войнукуът Никола да е добивал достатъчно вълна, с която да търгува. Доказателство за подобно предположение са 20 оки вълна, които са останали при смъртта на Никола. Възможно е той да е имал взаимоотношения с абаджии в София, на които е предавал вълна, след което е получавал готовата аба за търговия. Заради това в наследството му са останали 60 аршина (*зира*) аба, което се равнява на един топ плат с дължина над 41 м (Parveva, 2022, р. 463; Yordanov, 2023, р. 527). Подобно количество със сигурност е предназначено за пласиране, вероятно при шивачите на облекло от аба в София. Останалите в хамбара на войнука 17 софийски килета зърно (867 kg пшеница и 266 kg овес), при това в края на март, малко над три месеца преди жътвата, показват, че войнукуът притежава по това време на годината значителен зърнен излишък, който не само че стига за изхранване на тричленното му домакинство, но е възможна и търговия със зърнени храни (Yordanov, 2023, р. 526). Наличието на палешник в наследството му (Parveva, 2022, р. 463), но не и на двойката волове по-скоро показва, че той е закупувал зърното от градските пазари, защото е притежавал достатъчно финансови средства за подобно начинание.

От наследството на войнука Никола от с. Филиповци разбираме, че към 1762 г. той е действително много заможен човек. Натрупал е повече имот и капитал, поради което има възможност да си позволи да стане дребен заемодател (Parveva, 2022, р. 110 и цит. там лит.). Войнукуът от Филиповци е дал като заем значителната сума от 490 гроша, или 58 800 акчета, на някой си Паун от с. Пожарево (Parveva, 2022, р. 463). Такава сума в заем са били в състояние да дадат наистина много заможни лица. Прави впечатление, че наследството на Никола е на обща стойност 95 760 акчета, сума, която го откроявала сред други заможни християни от епохата (Yordanov, 2023, р. 528).

Наследството на войнука от Филиповци илюстрира какви са възможностите на населението със специални задължения и статут, в случай че се преориентира към търговията и стопанската дейност извън служебното земевладение. В Старопланинския регион и Средногорието, за които не разполагаме с кадийски сиджли, описващи наследствата на някои заможни българи, е възможно тези люде да са много по-заможни. Регистрите от XVII в. вече показват увеличен брой на занаятчиите в някои войнушки или дербенджийски села като Сушица (дн. част от Карлово), Прасадим дербенд (*Клисура*) и Калофер, а също така в рударски селища като Етрополе – главно тепавичари, медникари (*казанджии*), керемидчи, златари, ковачи, джолгери (строители, обикновено на сгради от дърво), кожари, кожухари, самарджии, обуцари и чехлари, чекръкчи, халачи, мутафчи, абаджии и шивачи (Yordanov, 2021, pp. 72 – 73; Мутаfova, 2022, pp. 222 – 232; Мутаfova, 2023, pp. 310 – 319).⁵⁶ В редица дербенджийски или други планински села, например Габрово, Калофер, Аджар и др., където населението се занимава със скотовъдство и джелепство, са регистрирани и кираджии, които се занимават с пре-

⁵⁶ TTd. 775, ff. 135 – 136, BOA, MAD 03604, ff. 106, 108, 110; Подбрани османски документи за историята на Габрово, 120 – 128.

возване на стоки срещу заплащане (Yordanov, 2020, p. 160).⁵⁷ Кираджииите са важна брънка от вътрешната и външната търговия през тази епоха (Parveva, 2022, pp. 256 – 292). Значителен брой от жителите на Аджар към 1695 г. се занимават с кираджийство, като в авариз регистъра от това време са регистрирани 11 кираджии (Yordanov, 2020, p. 160).

Въпреки че първоначално вписванията в регистрите са единични, появяват се и някои търговци в селата на населението със специален статут. Такъв през 1695 г. е един от жителите на Калофер. Прозвището на някой си Петко Праматаря показва, че той е амбулантен търговец на дребна манифактурна и галантерийна стока (Yordanov, 2021, p. 72).⁵⁸ Самостоятелната изява на известен брой търговци по селата през втората половина на XVII в. свидетелства, че през този период все повече представители на селското население променят поминък си, свързвайки търговски селото с градския пазар или участвайки в междурегионалния пласмент на стоки (Parveva, 2022, pp. 202 – 206, 216 – 230; Ivanova, 2007, pp. 67 – 174; Gradeva, 2006, pp. 214 – 216). В много от случаите такива хора започват дейността си като местни посредници на дубровнишките търговци, като постепенно разширяват своите операции на местните, регионалните и извънмперските пазари (Vecheva, 1982, pp. 202 – 209; Ivanova, 2007, pp. 87 – 101; Parveva, 2022, p. 218; Gradeva, 2006, pp. 215 – 216). През XVII в. основното направление на българските търговци е към Влашко и Трансилвания и градовете Сибиу, Клуж и Брашов. Голяма част от износните стоки представляват различните тъкани, като основен дял има абата, коприна, както и кърпи, конци, обуца, пантофи, облекло, восък, вълна и кожи (Рапова, 1980, pp. 101 – 104). И през XVIII в. 60% от търговията на българските търговци е с Влашко, Трансилвания и другите страни от Централна и Източна Европа (Paskaleva, 1962, p. 81). Освен познатите стоки, като вълна, аба, пчелен восък и кожи, сред износните стоки на българските търговци през XVIII в. се прибавят и нови култури като тютюна, памука, а също така се увеличава износът на зърнени храни (Paskaleva, 1962, p. 78).

Според предоставените от Стоян Маслев данни за външната търговия с Трансилвания, през 1672 и 1673 г. трима българи от Етрополе – някои си Неделко, Стоян и Павел, били записани в митническите книги от Сибиу, че са докарали за продан общо 653 глави овце и кози (Maslev, 1991, p. 153). Етрополе е дербенджийско селище, чието население охранявало важните пътища през Златишкия проход към Златишко-Пирдопската котловина и Северозападна Тракия или през Етрополския проход към Камарската котловина за София (Kovachev, 2011, p. 22). Освен това селището е известно като рударско средище (Grozdanova, Andreev, 1993, p. 30). Както се вижда обаче, част от жителите се занимават с джелепък и търговия чак в Трансилвания. Дали тези хора сами притежават големи стада, или изкупуват овце и кози за продан, от документите не става ясно. Но при всички положения това е свидетелство не само за развитието на скотовъдството около Етрополе, но и за разширяването на търговската дейност на някои българи от селището. Доста по-разнообразна изглежда търговията на търговците от рударското селище Чипровци (Grozdanova, Andreev, 1993, p. 29). Записани са както доставки на добитък, така и на кожи, кожени изделия и вълнени тъкани от чипровски търговци в Трансилвания (Maslev, 1991, pp. 138 – 140).

Постепенно някои от селищата на населението със специални задължения се превръщат

57 Подбрани османски документи за историята на Габрово..., с. 124.

58 BOA, MAD 03604, f. 108.

в занаятчийски и търговски села, които се оформят като малки градчета с хубави къщи. Повечето от тях са бивши войнушки, дербенджийски села или селища с развито скотовъдство и джеленство (Yordanov, 2023, pp. 536 – 541; Mutafova, 2018, pp. 131 – 211; Mutafova, 2022, pp. 222 – 232; Mutafova, 2023, pp. 310 – 319). Значително развитие търпи и Самоков, едно рударско селище (Grozdanova, Andreev, 1993, pp. 25 – 28). Какво се е случвало в тези населени места, можем да се досещаме от данните за развитието на друго търговско село – Червена вода, Русенско. Споменавам селището, защото за заможността на негови жители се откриват данни в наследствата, описани на страниците на запазените и до днес кадийски сурджули на Русе. През XVI в. Червена вода е записано като дербенджийско село, но освен това след средата на века то е включено във вакъфа на Михримак султан (Gradeva, 2006, pp. 2 – 4), дъщерята на султан Сюлейман Великоленни, същата, към чиито вакъфи се числи и Аврет аланъ, бъдещата Копривица. Изобщо през османската епоха е много характерно някои села на население със специален статут всъщност да стават още по-привилегировани и привлекателни за живот и стопанска дейност след присъединяването им към вакъфите на султански сродници или висши администратори. Това е така, защото често вакъфската управа се стреми да привлича нови заселници като данъкоплатци, като превръща селищата в привлекателни места заради някои данъчни отстъпки, като често издействали от централната власт освобождаването дори на обикновената рая в тези села от извънредните държавни данъци и повинности (Kiel, 2002, pp. 81 – 82).

Стопанският разцвет на Червена вода също се дължи на развитото скотовъдство, тъй като част от жителите на селото са и джелени, които освен отглеждането на дребен розат добитък, снабдявали големите градове с месо, лой и масло, доколкото става ясно от една султанска заповед (Gradeva, 2006, pp. 4 – 5; Parveva, 2022, p. 220). Освен това около селото съществували добри условия за земеделие и отглеждане на житни култури. По този начин жителите на Червена вода придобиват възможността да развиват една комплексна икономика, съчетаваща земеделието със скотовъдството, насочени към пазара. По същия начин, по който са постъпвали вероятно войнуците от пловдивското село Маноле, за които вече споменах. Християните от Червена вода дори си отворили свой пазар в селото, където продавали добитък, животински продукти и излишъка от зърнените си храни, който обаче е затворен поради оплакване на жители от Русе, че този пазар вреди на техния поминък (Gradeva, 2006, pp. 15 – 16; Parveva, 2022, p. 220). Вероятно търговците от Червена вода се включили и в доходоносната търговия със зърно (Parveva, 2022, p. 220).

Стопанското развитие на Червена вода трябва да е позволило на търговците от селото да се включат във външната търговия, като първоначално са контрагенти и партньори на дубровнишките търговци (Gradeva, 2006, pp. 12 – 14). Още от XVI в. е установено трайно присъствие на жители на Червена вода във Влашко и Молдова, като те се споменават заедно с жители от Чипровци, Никопол, Русчук и Търново (Sotopani, 2014, p. 3). Твърде е вероятно търговците от селото трайно да са се установявали на север от Дунав, за да извършват своята търговия, като достигат и до Трансилвания. Стоката им, която внасят там, включва различни видове кожи и кожени изделия (Gradeva, 2006, p. 14). Съществуват сведения, че търговците от Червена вода търгуват със стоки, вземани от Мала Азия по Пътя на коприната, сред които коприна, а вероятно и подправки (Gradeva, 2006, p. 15). С тези стоки те вероятно търгуват и в Трансилвания, тъй като точно такива стоки

пласират и търговци от близкия до селото град Русе. Разполагаме със сведения, че търговци от Русе изнасят в Трансилвания подправки, кожени изделия, цветни конци, аба и коприна (Maslev, 1991, pp. 112 – 113).

Изобр. 5. Изображение на мъж с пушка от аджарския „Празничен миней“ на даскал Филип от 1695 г. Рисунокът е направен от самия даскал Филип, който е не само преписвач, но и илюстратор.

ване, включително и носенето на оръжие. В наследството му фигурират и две стари пушки (Parveva, 2022, p. 375). Това е потвърждение на факта, че българските и другите търговци сред християнските поданици на султаните се ползвали с привилегията да се обличат с мюсюлмански дрехи, да яздят кон, да носят оръжие и да наемат охрана по пътищата на Империята (Иванова, 2007, p. 155; Parveva, 2022, p. 217). Подобни права трябва да са притежавали и търговците или кираджиите от Аджар, за което свидетелства известната илюстрация на въоръжен с пушка мъж от аджарския Празничен миней на даскал Филип от 1695 г.

5. Заключение

Прегледът на стопанската активност на населението със специални задължения показва, че се открояват точно определени населени места, които търпят бурно демографско и стопанско развитие, превръщайки се в процъфтяващи търговско-занаятчийски средища.

59 Широка и дълга до под коляното върхна дреха с ръкави, затворена отпред.

Някои от тях, както показва краткият ми преглед, който не претендира да е изчерпателен, стават такива средища още до края на XVII в. Началото на Българското възраждане през втората половина на XVIII в. притежава дълбоки корени още в предходното столетие. Тези корени в конкретните селища са здрави и не изсъхват, когато редица села със специален статут пострадват по време на кърджалийските размирици от края на XVIII – началото на XIX в. Хората се връщат и изграждат отново процъфтяващите си селища. Това е така, защото традициите на общинското самоуправление и поминъкът на хората, най-вече скотовъдството и свързаните с него занаяти, вече са трайно утвърдени по тези места.

Все пак не може да не направи впечатление, че войнуклукът, дербенджийството, рударството, джелеплъкът и други специализирани категории сред българското население са широко разпространени по българските земи и конкретно на територията на днешна България. Въпреки това обаче определени села, и то точно в определени региони процъфтяват демографски и стопански. Ще се опитам да изредя най-значимите от тях – на север от Стара планина или в сърцето на планината са разположени Етрополе, Тетевен, Троян, Габрово, Трявна, Дряново, Арбанаси, Елена, Котел, Жеравна и Градец. На юг от Балкана и в Средногорието отново от запад на изток можем да изредим – Панагюрище, Копривищица, Клисурса, Каловофер и Аджар. Самоков е едно от големите изключения, но неговото демографско и стопанско развитие се дължи на важното положение на селището като център на каза още от XVI в. (Kovachev, 2001, pp. 38 – 39). Веднага прави впечатление, че всички подобни процъфтяващи села се намират в един тесен пояс в Предбалкана, Стара планина и Средногорието, разположен на изток от Искърското дефиле и старопланинския рид Мургаш. Именно този тесен пояс е сърцето на стопанското и културното българско надигане през Възраждането. На една лекция за възникването и развитието на Аджар, проведена в началото на август 2019 г. в село Свежен (днешното име на Аджар), казах, че тази територия между Стара планина и Средногорието може да се нарече българският пояс, сърцето на България и формирането на българската възрожденска нация. Наистина толкова голямо значение има този предимно планински регион в българската история. Подобна е само ролята на река Дунав и крайдунавските селища, които са свързани с възможностите за търговия към Централна Европа, Влашкото княжество и Трансилвания.

От друга страна, на запад от рида Мургаш и Искърското дефиле също могат да се изредят множество войнушки и дербенджийски селища, които обаче не играят същата роля на процъфтяващи търговско-занаятчийски средища през Българското възраждане. Дербенджийските и войнушките села в Софийско си остават относително малки и бедни дори през XVII – началото на XVIII в. (Yordanov, 2023, pp. 165 – 181).⁶⁰ Веднага възниква въпросът каква е причината за това. И на първо място, ще кажа, че специалният статут на населението и данъчните привилегии, сами по себе си, в никакъв случай не са основната причина за процъфтяването на гадени селища. В предишни публикации съм разсъждавал по този въпрос и съм достигнал до заключението, че по-важни са географското разположение – далеч от оживените главни пътища, по които често преминават войски, смущаващи стопанския живот. Все пак през региона на София наистина преминават важни и оживени пъти-

⁶⁰ Такива са наблюденията ми и в непубликувания текст за сборника в памет на проф. Олга Тодорова: Йорданов, К. В служба за сигурността на пътния трафик: населението със специални задължения от селата покрай пътищата в Софийско през XVI в.

ща. Обаче и Котел също се намира до важен проход в Източна Стара планина, откъдето преминават войски по посока на североизточното направление по време на войните срещу Полша, а по-късно с Русия. Заради това е възможно да търсим отговора другаде, в някакви особености на шопския регион на запад от Мургаш и Искърското дефиле. Разбира се, освен географския фактор са важни и природните условия, благоприятстващи скотовъдството и свързаните с него занаяти, както и чисто човешкият фактор на изцяло българските и много големи села в Старопланинския регион и Средногорието, където българите живеят в компактни групи и запазват предприемаческия си дух и борбеност.

Все пак обаче трябва да отдадем нужното внимание и на етнографските особености на регионите. Може би едно от най-добрите изложения по въпроса прави Христо Вакарелски. Той посочва специфики в бита и стопанското състояние на отделните етнографски групи сред българите. Вакарелски отбелязва, че при шопите селата са сравнително малки, а често са и отделни махали (Vakarelski, 1942, pp. 252 – 253). В селата от региона скотовъдството е традиционно по-слабо развито и дребно, отколкото при балканджиите в старопланинския регион на Централна и Източна Стара планина. Според Вакарелски Шопският край притежава предимно планински характер и е сравнително беден (Vakarelski, 1942). Същевременно тъкмо през османските векове в Старопланинския регион на изток от Тетевен се формира етнографската група на балканджиите, или балканците, както ги нарича Вакарелски. При балканджиите са характерни не само пръснати колиби, но и големи събрани села, прилични често на паланки. За региона на балканджиите е характерно, че е изключително добре развито едрото скотовъдство, главно овчарство и говедарство. Тук постепенно някои селища се развиват до градчета, средища за множество занаяти (Vakarelski, 1942, p. 251). Наблюденията на Вакарелски са изключително полезни за обясняване на разликите в развитието на селищата на населението със специални задължения и статут в различните региони. В крайна сметка, остава в сила заключението, което многократно съм изтъквал, че процъфтяват главно селищата на войнуци, дербенджии, рудари, джелепи и др., където населението поради благоприятни географски, природни и демографски фактори успява да се приспособи към новите стоково-парични отношения от втората половина на XVII в., като осребрява натрупаните през предходните векове традиции в стопанския живот и местното самоуправление.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

ТАБЛИЦА 1. Войнуците овцевъди според регистъра на данъкоплатците, обложени с данък за дребен рогат добитък през 1596 г.

Селище	Брой на обложените с данък за дребен рогат добитък	Общ брой на овце и кози над 100 глави	Общ брой на овце, отглеждани от войнуците
Цалапица	17 войнуци	2022	3722

Панагюрище	99 войнуци + хайманетата от споменатото село	12 934	22 834
Попинци	27 войнуци	5367	8067
Крапчене	2 войнуци	345	545
Горна Бела река, Берковско	3 войнуци	400	700
Песочница, Берковско	3 войнуци	610	910
Гушанци/Замфирово, Берковско	2 войнуци	320	520
Гаганица, Берковско	4 войнуци	425	825
Тополяни, неустан.	22 войнуци + хайманетата от споменатото село	2589	4789

Източник: BOA, MAD 14590, ff. 1, 8, 9 – 10, 11, 12, 14, 24, 27 – 29.

Приложение 2

ТАБЛИЦА 2. Ливадите във войнушките бащини от Панагюрище през 1573 г. (общо 111 ливади)

Размер на ливадите в дьонюми	Брой на ливадите	Приблизителен процентен дял
1 – 2½	29	26,12
3 – 5½	45	40,54
6 – 10½	28	25,22
11 – 15½	8	7,20
16 – 20½	–*	–
20 – 25½	1	0,92

Източник: BOA, MAD 547, ff. 442 – 464.

* Липсват данни.

Приложение 3

ТАБЛИЦА 3. Ливадите във войнушките бащини от Панагюрище през 1615 г. (общо 108 ливади)

Размер на ливадите (в дьонюми)	Брой на бащините с ливади	Приблизителен процентен дял
1 – 2½ дьонюма	41	38

3 – 5½ дьонюма	41	38
6 – 10½ дьонюма	23	21
11 – 15½ дьонюма	3	3

Източник: BOA, TD 725, 67 – 92.

Приложение 4

Извлечение от регистър за облагане с данък за дребен розат добитък през 1596 г.

Регистър на данъка адет-и агнам и данък кошари от казите Берковица, Филибе (Пловдив), Самоков и Пазарджик за 1004 г по Хиджра (5. 9 1595 – 24. 8. 1596 г.).⁶¹

Стр. 1

Регистър на данъка адет-и агнам и данък кошари в казата Берковица

От село Крапчене

Стойко Бойко, 235 [овце]; Велчо Бойко, 178 [овце]; Босил Крайо, 290 [овце]; Крайо Стойко, 150 [овце]; Тодор, пришелец, 149 [овце]; Миле Стефан, 289 [овце].

Всичко: 1291 [овце].

Войнуци от споменатото село.

Радослав Радо, над 100 глави – 195 [овце]; Петко Съйо, над 100 глави – 150 [овце].

Всичко: 340 [овце], данък – 145.....

Стр. 8

От село Бела речка-и баля (Горна Бела речка)

Драган Радослав, 50 [овце]; Драгой Райко, 37 [овце]; Велко Русин, 92 [овце]; Доньо овчаря, 80 [овце]; Дебор Хасил ?, 29 [овце].

Войнуци от споменатото село.

Йован Стоян, над 100 глави – 100 [овце]; Стоян Йован, над 100 глави – 100 [овце]; Радо Стоян, над 100 глави – 200 [овце].

Всичко: 688 [овце], данък – 100.....

Стр. 9

От село Песошинче (Песочница)

Стр. 10 (11)⁶²

Драган Йоан, 62 [овце]; Петко Тодор, 159 [овце]; Добре Яни, 72 [овце]; Тодор Никола, 11 [овце].

Всичко: 304 [овце].

Войнуци от споменатото село.

Йован Добре, над 100 глави – 130 [овце]; Михо Петко, над 100 глави – 230 [овце]; Стоян Владо, над 100 глави – 250 [овце].

Всичко: 610 [овце], данък 310.

⁶¹ BOA, MAD 14590.

⁶² Сгрешена номерация на страниците – след 9 следва страница 11.

От село Гушанци

Под формата на макту, 1001 овце.

Войнуци от споменатото село.

Драгошин войнука, над 100 глави – 200 [овце]; Пейо Войно, над 100 глави – 120 [овце].

Всичко: 320 [овце], данък 120.....

Стр. 12

От село Гаганица

Недялко Драйо, 26 [овце]; Влайо Бойо, 32 [овце]; Димитри Даньо, 23 [овце]; Коста Йован, 23 [овце]; Драшко Милин, 25 [овце]; Дойне Балин, 54 [овце]; Велчо Петре, 90 [овце]; Йован Велчо, 18 [овце]; Бойко Тодор, 94 [овце]; Койо Петре, 99 [овце].

Всичко: 484 [овце].

Войнуци от споменатото село.

Продан Янко, над 100 глави – 96 [овце]; Петко Драино, над 100 глави – 105 [овце]; Петко Драган, над 100 глави – 75 [овце]; Йован Драгин, над 100 овце – 149 [овце].

Всичко: 425 [овце], данък 54....

Стр. 14

От село Тополяни-и войнуган

Тодор Съботин, над 100 глави – 140 [овце]; Недялко Драгой, над 100 глави – 140 [овце]; Тодор Радослав, над 100 глави – 140 [овце]; Филко Пейо, над 100 глави – 149 [овце]; Павле Стефан, над 100 глави – 149 [овце]; Пейо Стефан, над 100 глави – 140 [овце]; Драгой Драган, над 100 глави – 149 [овце]; Йован Стефан, над 100 глави – 140 [овце]; Радул Стефан, над 100 глави – 140 [овце]; Йован Нягул (?), над 100 глави – 149 [овце]; Пейо Йован, над 100 глави – 149 [овце]; Драган Бойчин, над 100 глави – 149 [овце]; Дойлян (?) Никола, над 100 глави – 49 [овце]; Влайно Илия, над 100 глави – 45 [овце]; Коста Радослав, над 100 глави – 45 [овце]; Недялко Радо, над 100 глави – 50 [овце]⁶³; Райко Васил, над 100 глави – 45 [овце]; Йован Ермин, над 100 глави – 40 [овце]; Стоян Стоян, над 100 глави – 49 [овце]; Петре Петри, над 100 глави – 40 [овце]; Давчо Раде, над 100 глави – 99 [овце]; Дарин Пейо, над 100 глави – 99 [овце]; хайманета от споменатото село, 299 [овце].

Всичко: 2589 [овце], данък 882....

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Balashev, G., D. Ichiev. 1909. The Privileges of the Christians-Reaya in the Ottoman Empire and some Documents on them. *Minalo. Bulgarian-Macedonian Scientific Journal*, year I, book 1, pp. 15 – 37. [Баласчев, Г., Д. Ихчиев. 1909. Привилегиите на християните рая в Османската империя и някои документи върху тях. *Минало. Българо-македонско научно списание*, год. I, кн. 1, с. 15 – 37].
- Barkan, Ö. 1966. Estate Registers of the Edirne Military Kassam (1545 – 1659). *Türk Tarih Kurumu Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi*. Cilt 3, Sayı 5–6. [Barkan, Ö. 1966. Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545 – 1659). *Türk Tarih Kurumu Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi*. Cilt 3, Sayı 5 – 6].
- Cotovanu, L. 2014. L'émigration sud-danubienne vers la Valachie et la Moldavie et sa géographie (XVI –

63 Цифрата с броя на овцете не се чете добре.

- XVII siècles): la potentialité heuristique d'un sujet peu connu. *Cahiers balkaniques*, 42, pp. 2 – 19.
- Ercan, Y. 1983. The Taxes Imposed on Voynuks and Those from Which They Were Exempted. *Revue de Études Sud – Est Européennes*, XXI, Bucarest, pp. 341 – 348.
- Genç, N. 1988. *Sofia Detailed Tahrir Register from the 16th c. Kaza Sofia*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları]. Genç, N. 1988. *XVI Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defteri'nde. Sofya Kazası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları].
- Georgieva, Ts. 1977. On the Genesis of the Bourgeois Elements in the Social Structure of the Bulgarians. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 2, pp. 87 – 90. [Георгиева, Цв. 1977. За генезиса на буржоазните елементи в социалната структура на българите. *Исторически преглед*, № 2, с. 87 – 90].
- Gibb, H. A. R., H. Bowen, 1950. *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East*. Vol. 1. London: Oxford University Press.
- Gradeva, R. 2006. Villagers in International Trade: The Case of Chervena Voda, Seventeenth to the beginning of Eighteenth Century. In: E. Boyar and K. Fleet (eds), *The Ottomans and Trade Oriente Moderno*, n.s. XXV/1, 2006, 1 – 20.
- Grozdanova, E., S. Andreev. 1982. *Salt production on the Bulgarian Black Sea coast in the 15th – 19th centuries*. Sofia: National Library “St. Cyril and Methodius”. [Грозданова, Е., Ст. Андреев. 1982. *Соларството по българското Черноморие през XV – XIX век*. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“].
- Grozdanova, E. 1987. The problem of the so-called privileged reaya in historical literature. In: *Bulgaria in the 15th – 17th centuries. Historiographical studies*. Vol. 1. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, pp. 135 – 154. [Грозданова, Е. 1987. *България през XV – XVII век. Историографски изследвания*. Т. 1. София: Издателство на БАН, с. 135 – 154].
- Grozdanova, E., S. Andreev. 1991. Duties and status of the miners in the Bulgarian lands in the 15th – 19th centuries. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 8, pp. 3 – 20. [Грозданова, Е., Ст. Андреев. 1991. Задължения и статут на рударите в българските земи през XV – XIX в. *Исторически преглед*, № 8, с. 3 – 20].
- Grozdanova, E., S. Andreev. 1993. *Historical study of mining and metalworking in the Bulgarian lands in the 15th – 19th centuries. Based on documents in archives in Bulgaria and other countries*. Sofia: National Library “St. Cyril and Methodius”. [Грозданова, Е., Ст. Андреев. 1993. *Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV – XIX век. По документи от наши и чужди архиви*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“].
- Grozdanova, E., S. Andreev. 1996. Categories of population with special duties and status – legal norm from the 16th century and actual practice. In: *The Bulgarian sixteenth century. A Collected Papers on Bulgarian General and Cultural History in the Sixteenth Century*. Sofia: NBKM. [Грозданова, Е., Ст. Андреев. 1996. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI век и реална практика. В: *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI век*. София: НБКМ, с. 29 – 48].
- Grozdanova, E., S. Andreev. 1998. *Dzhelepkechans in the Bulgarian and neighbouring lands in the 16th – 18th Centuries. According to documents from Bulgarian and other archives*. Sofia: National Library “St. Cyril and Methodius”. [Грозданова, Е., Андреев, Ст. 1998. *Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI – XVIII век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“].

- Grozdanova, E. 2003. The many-sided ways of peace and war. In: *Contrasts and conflicts "behind the scenes" in Bulgarian society in the 15th – 18th centuries*. Sofia: Gutenberg Publishing House, pp. 39 – 62. [Грозданова, Е. 2003. Многоликите пътища на мира и войната. В: Грозданова, Е. et al. (съст.). *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV – XVIII век*. София: Издателство „Гутенберг“, с. 39 – 62].
- Dimitrov, S. 1976. Socio-economic development of Vratsa from the second half of the 18th century to the Crimean War. In: *History of the town of Vratsa from the antiquity until the Liberation*. Sofia: OF [Димитров, Стр. 1976. Социално-икономическо развитие на Враца от втората половина на XVIII в. до Кримската война. В: *История на град Враца от древността до Освобождението*. София: Издателство на ОФ].
- Dimitrov, S. 2022. Participants in the process of ore mining and processing in the Bulgarian space (15th – 17th centuries) – characteristics and peculiarities. In: *Migration and social development*. Vol. I. Sofia: Printing House, pp. 23 – 25. [Димитров, Ст. 2022. Участници в процеса по добив и преработка на руда в българското пространство (XV – XVII век) – характеристика и особености. В: *Миграция и обществено развитие*. Т. I. София: „Принтинг хаус“ ЕООД, с. 23 – 25].
- Dimitrov, S. 2024. Newly discovered Ottoman-Turkish documents for the mining in the Bulgarian lands in the 15th – 17th centuries. *Istoriчески преглед – Historical review*, no. 2, pp. 171 – 209. [Димитров, Ст. 2024. Новооткрити османотурски документи за рударството в българските земи през XV – XVII век. *Исторически преглед*, № 2, с. 171 – 209].
- Hristov, H. 1973. About the self-government of the Bulgarians in the Ottoman state in the 15th – 17th centuries. *Istoriчески преглед – Historical review*, 1973, no. 1, pp. 18 – 42. [Христов, Хр. 1973. За самоуправлението на българите в османската държава през XV – XVIII век. *Исторически преглед*, № 1, с. 18 – 42].
- Ihchiev, D. 1906. Materials about our history under Turkish yoke. *Bulletin of the Historical Society in Sofia*, book 2, pp. 91 – 208. [Ихчиев, Д. 1906. Материали за историята ни под турско робство. *Известия на историческото дружество в София*, кн. 2, с. 91 – 208].
- Ivanova, S. 2012. Minorities – merchants in Rumelia in the 17th – 18th centuries. *Annual of Sofia University. Faculty of History*, vol. 100, pp. 67 – 174. [Иванова, Св. 2012. Малцинства – търговци в Румелия през XVII – XVIII в. *Годишник на Софийския университет. Исторически факултет*, том 100, с. 67 – 174].
- Inalcık, H. 2000. From Stefan Dushan to the Ottoman Empire. In: *The Age of Sultan Mehmed II the Conqueror (Studies and Materials)*. Translated from Turkish by E. Radushev. Translation of the appendices by Maria Kalitsin. Sofia: Amicitia, pp. 185 – 247. [Иналджък, Х. 2000. От Стефан Душан до Османската империя. В: *Епохата на султан Мехмед II Завоевателя (Изследвания и материали)*. Превод от турски Е. Радушев. Превод на приложенията Мария Калицин. София: Amicitia. 2000, с. 185 – 247].
- Inalcık, H. 2006. *The Ottoman Empire. The classical age 1300 – 1600*. Sofia: Amat-Ah. [Иналджък, Х. 2006. *Османската империя. Класическият период 1300 – 1600*. София: АмаТ-Ах].
- Kayapınar, A., L. Kayapınar. 2017. The Application of the Derbend Organization in the Balkans. An Example of the Continuity of Balkan Institutions in the Ottoman System. In: *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman Rule*. Belgrade: n.p., pp. 205 – 222.
- Kiel, M. 2002. *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. A review of the economic, legal and artistic*

- prerequisites for Bulgarian post-Byzantine art and its place in the development of art in the Christian Balkans, 1360/70 – 1700.* Sofia: Lyubomardie. [Кил, М. 2002. *Изкуство и общество в България през турския период. Преглед на икономическите, юридическите и художествените предпоставки за българското поствизантийско изкуство и неговото място в развитието на изкуството на християнските Балкани, 1360/70 – 1700.* София: Любомъдрие].
- Kovachev, R. 2001. *Samokov and the Samokov kaza in the 16th century according to inventories from the Istanbul Ottoman Archives.* Sofia: NBKM. [Ковачев, Р. 2001. *Самоков и Самоковската каза през XVI в. според описи от Истанбулския османски архив.* София: НБКМ].
- Kovachev, R. 2011. *Etropole in the Ottoman Cadastre of the Early 16th Century.* In: *The Etropole Literary School and the Bulgarian 17th Century.* Sofia. National Library of St. Cyril and Methodius, pp. 18 – 29. [Ковачев, Р. 2011. *Етрополе в османския кадастър от началото на XVI в. В: Етрополската книжовна школа и българският XVII век.* София: НБ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 18 – 29].
- Kovachev, R. 2018. *Population and Economy of Troyan from the Second Half of the 15th to the Beginning of the 17th Century according to the Ottoman Tax Cadastre.* In: *Troyan. Documents, discoveries, events, personalities.* Troyan: Faber Publishing House, pp. 211 – 265. [Ковачев, Р. 2018. *Население и стопанство на Троян от втората половина на XV до началото на XVII в. според османския данъчен кадастър. В: Троян. Документи, открития, събития, личности.* Троян: Издателство „Фабер“, с. 211 – 265].
- Maslev, S. 1991. *The trade between the Bulgarian lands and Transylvania in the 16th – 17th centuries.* Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Маслев, С. 1991. *Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI – XVII в.* София: Издателство на БАН].
- Matkovski, A. 1978. *The Serfdom in Macedonia during the Turkish Rule.* Skopje: Institut za natsionalna istoriya. [Матковски, Ал. 1978. *Крепостниството во Македонија во време на турското владеење.* Скопје: Институт за национална историја].
- Mutafchieva, V. 1953. *On the question of the status of the voynuk population.* *Proceedings of the Vasil Kolarov State Library for 1952*, pp. 247 – 276. [Мутафчиева, В. 1953. *Към въпроса за положението на войнушкото население. Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“ за 1952 г., с. 247 – 276].*
- Mutafchieva, V. 2008a. *Agrarian relations in the Ottoman Empire in the 15th – 16th centuries.* In: *Ottoman socio-economic history. Selected Works. Vol. 5.* Plovdiv: Publishing house “Zhanet 45”, pp. 7 – 296. [Мутафчиева, В. 2008а. *Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI в. В: Османска социално-икономическа история. Избрани произведения. Т. 5.* Пловдив: Изд. къща „Жанет 45“, с. 7 – 296].
- Mutafchieva, V. 2008b. *The categories of dependent population in the Bulgarian lands under Turkish rule in the 15th – 16th centuries.* In: *Ottoman socio-economic history. Selected Works. Vol. 5.* Plovdiv: Publishing house “Zhanet 45”, pp. 407 – 458. [Мутафчиева, В. 2008б. *Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV – XVI век. В: Османска социално-икономическа история. Избрани произведения. Т. 5.* Пловдив: „Жанет 45“, с. 407 – 458].
- Mutafchieva, V. 2008c. *About the Role of the Waqf in the Urban Economy of the Balkans under Turkish Rule (15th – 17th centuries).* In: *Ottoman socio-economic history. Selected Works. Vol. 5.* Plovdiv: Publishing house “Zhanet 45”, pp. 601 – 635. [Мутафчиева, В. 2008с. *За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт (XV – XVII в.). В: Мутафчиева, В.*

- Османска социално-икономическа история. Избрани произведения. Т. 5. Пловдив: „Жанет 45“, с. 601 – 635].
- Mutafova, K. 2018. Troyan and the Troyan Region in the Ottoman Documentation of the 15th – 17th Centuries (Settlement Network, Demographic and Ethno-demographic Profile of the Population, Orthodoxy and Islam, Anthroponymy and Economic Characteristics). In: *Troyan. Documents, discoveries, events, personalities*. Troyan: Faber Publishing House, pp. 131 – 211. [Мутафова, Кр. 2018. Троян и Троянско в османската документация от XV – XVII век (Селищна мрежа, демографски и етнодемографски облик на населението, православие и ислям, антропонимия и стопанска характеристика). В: *Троян. Документи, открития, събития, личности*. Троян: Издателство „Фабер“, с. 131 – 211].
- Mutafova, K. 2022. Etropole – the Challenges of a Derbenzhi, Rudar and Literary Centre in the 16th and 17th Centuries (based on unpublished Ottoman documents). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 7, 2022, pp. 221 – 235. [Мутафова, Кр. 2022. Етрополе – предизвикателствата пред един дербенджийски, рударски и книжовен център през XVI и XVII век (по непубликувани османски документи). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Том VII, 2022, с. 221 – 235].
- Mutafova, K. 2023. Specialized status and tax preferences: a factor for economic growth? Following the example of Gabrovo in the 16th and 18th centuries. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 309 – 323. [Мутафова, Кр. 2023. Специализиран статут и данъчни преференции: фактор за икономически растеж? По примера на Габрово през XVI и XVIII век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Том VIII, с. 309 – 323].
- Orhonlu, C. 1967. *The Derbend Organization in the Ottoman Empire*. Istanbul: Eren. [Orhonlu, C. 1967. *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*. Istanbul: Eren].
- Öztürk, S. 1995. *Seventeenth-century Istanbul Estate Registers of the Military Kassam (Socio-Economic Analysis)*. Istanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları. [Öztürk, S. 1995. *Askeri Kassama ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*. Istanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları].
- Panova, S. 1980. *Bulgarian Merchants in the 17th Century*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Панова, С. 1980. *Българските търговци през XVII в.* София: Издателство „Наука и изкуство“].
- Paskaleva, V. 1962. The Development of the Urban Economy and the Genesis of the Bulgarian Bourgeoisie in the 18th Century. In: *Paisii Hilendarski and his age. A collection of studies on the occasion of the 200th anniversary of the History of Slavonic Bulgaria*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, pp. 71 – 128. [Паскалева, В. 1962. Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII век. В: *Паисий Хилендарски и неговата епоха. Сборник с изследвания по случай 200-годишнината от „История славянобългарска“*. София: Издателство на БАН, с. 71 – 128].
- Parveva, S. 2003. Bulgarians on service of the Ottoman army: military and auxiliary duties of the urban population in Nikopol and Silistra in the 17th century. In: *Contrasts and conflicts “behind the scenes” in Bulgarian society in the 15th – 18th centuries*. Sofia: Gutenberg, pp. 226 – 254. [Първева, Ст. 2003. Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII век. В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV – XVIII век*. София: Гутенберг, с. 226 – 254].
- Parveva, S. 2011. *Land and people During 17th – First Decades of 18th Century. Reclamation and Organization*

- of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under the Ottoman Rule*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences [Първева, Ст. 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“].
- Parveva, S. 2022. *Wealth and Poverty in the Rural Communities in the Province of Rumeli in the 17th – 18th Century. Research and Documents*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Първева, Ст. 2022. *Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII – XVIII век. Изследване и документи*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“].
- Penev, B. 1976. *History of New Bulgarian Literature*. Vol. 1. Sofia: Balgarski pisatel. [Пенев, Б. 1976. *История на новата българска литература*. Т. 1. София: Български писател].
- Shishmanov, I. 1965. Introduction to the History of the Bulgarian Revival. In: *Selected works*. Vol. 1. *Bulgarian Revival. Studies*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, pp. 31 – 73. [Шишманов, Ив. 1965. Увод в историята на Българското възраждане. В: *Избрани съчинения*. Том 1. *Българско възраждане. Студии*. София: Издателство на Българската академия на науките, с. 31 – 73].
- Stoyanovski, A. 1974. *Dervendzhi in Macedonia*. Skopje: Institute of National History. [Стојановски, Ал. 1974. *Дервенциството во Македонија*. Скопје: Институт за национална историја].
- Stoyanovski, A. 1990. *Reaya with special duties in Macedonia (voynuks, falconers, rice farmers and salt producers)*. Skopje: Institute of National History. [Стојановски, Ал. 1990. *Раја со специјални задолженија во Македонија (војнуци, соколари, оризари и солари)*. Скопје: Институт за национална историја].
- Todorov, N. 1972. *The Balkan city 15th – 19th centuries. Socio-economic and demographic development*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV – XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Наука и изкуство].
- Tsvetkova, B. 1960. On the question of the status of the Dervenci population in the Bulgarian lands during the period of the Turkish rule. *Scientific Notes of the Institute of Slavic Studies*, Vol. XX, Moscow, pp. 196 – 220. [Цветкова, Б. 1960. К вопросу о положении дервентджийского населения в болгарских землях в период турецкого господства. *Ученые записки Института славяноведения*, Т. XX, Москва, с. 196 – 220].
- Vasić, M. 2005. *The Martolos in the Yugoslav lands under Turkish rule*. Academy of Sciences and Arts of the Republic of Srpska. Book IV. East Sarajevo: Zavod za uchebnike i nastavna sredstva. [Васић, М., 2005. *Мартолови у југословенским земљама под турском владавином*. Академија наука и умјетности Републике Српске. Монографије Књига IV. Источно Сарајево: Завод за учебнике и наставна средства].
- Vecheva, E. 1982. *The trade of Dubrovnik with the Bulgarian lands (16th – 18th centuries)*. Sofia: BAN. [Вечева, Е. 1982. *Търговията на Дубровник с българските земи (XVI – XVIII век)*. София: БАН].
- Yordanov, K. 2017. Socio-economic aspects of the falconry in Rumelia in the 16th century. *Istoricheski pregled – Historical review*, 2017, no. 5 – 6, pp. 5 – 69. [Йорданов, К. 2017. Социално-икономически аспекти на соколарството в Румелия през XVI век. *Исторически преглед*, 2017, № 5 – 6, с. 5 – 69].
- Yordanov, K. 2020. Towards the early history of a Bulgarian literary centre: emergence and development of Adzhar according to Ottoman tax documents from the 17th century. *Istoriya-History*, no. 2, pp. 151 – 173. [Йорданов, К. 2020. Към ранната история на едно българско книжовно средище: възникване и развитие на Аджар според османски данъчни регистри от от

- XVII век. *История*, 2020, № 2, с. 151 – 173].
- Yordanov, K. 2021. Outlines of the everyday life of the Derbendji and voynuk population during the 16th and 17th centuries. *Proceedings of the Institute for Historical Research*. Vol. XXXVI. Everyday Life in the Empires. Middle Ages – 20th century, pp. 31 – 76. [Йорданов, К. 2021. Шрихи върху ежедневието на дербентджийското и войнушкото население през XVI – XVII век. *Известия на Института за исторически изследвания*. Т. XXXVI. Ежедневието в империите. Средни векове – XX век, с. 31 – 76].
- Yordanov, K. 2022. The most important categories of the Christian population with military or police-guard duties and their place in the social structure of Ottoman society – similarities and differences (15th – first decades of 17th century). *Istoricheski pregled – Historical review*, 2022, no. 1, pp. 33 – 93. [Йорданов, К. 2022. Най-важните категории християнско население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV – първите десетилетия на XVII в.). *Исторически преглед*, № 1, с. 33 – 93].
- Yordanov, K. 2023. *The voynuks from the Imperial Stables in the Ottoman Province of Rumeli (15th – the first decades of the 18th Century)*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Йорданов, К., 2023. *Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия (XV – първите десетилетия на XVIII в.)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“].
- Zirojević, O. 1974. *Turkish military organization in Serbia (1459 – 1683)*. Belgrade: Historical Institute. [Зиројевић, О. 1974. *Турско војно уређење у Србији (1459 – 1683)*. Београд: Историјски институт].

Correspondence author:

Krustyo Yordanov, Senior Assistant Professor, PhD
Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd.
1113 Sofia BULGARIA
E-mail: k.yordanov1975@abv.bg
Web of Science Researcher ID: AAU-8363-2020
<https://orcid.org/0000-0002-8306-4688>